

ORD & SAG 7 (1987)

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 1987

Redaktion og layout: Viggo Sørensen
Tekstbehandling: Birte Tobiasen
Layout: Nina Grøftehauge
Offset-trykt i 1500 eksemplarer
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling

2004 digitaliseret til netpublikation (med enkelte rettelser)
ved Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Beretning	3
Marie Bjerrum: Om <i>fred</i> i betydningen 'helle'	5
Hans Ohrs: Løst og fast om ord og vendinger fra min sønderjyske hjemstavn	11
Torben Arboe Andersen: Himmelfog, hvælvknog og overkast vejr	19
Ove Rasmussen: Labo, bilmer, vimming	32
Viggo Sørensen: <i>Hest</i> hedder <i>cheval</i> , og sådan er det hele vejen igennem	56
Meddelerkort pr. december 1987	omslaget

Forord

For 7. gang udsender vi hermed instituttets og ordbogens lille årsskrift. Det skal fortsat tjene som en jule- og nytårshilsen til vore meddelere og kolleger, til bevilgende myndigheder og til alle andre, der er interesserede i vort arbejde med indsamling og udforskning af de jyske dialekter .

Som det vil fremgå af beretningen næste side, har ordbogsarbejdet i år – på godt og ondt – stået i den elektroniske databehandlings tegn. Det har også berørt Ord & Sag, som denne gang – omtrent – er blevet et eksempel på desk top publishing. Vi synes selv, denne publiceringsmåde har givet arbejdslettelse og æstetiske gevinster, men vi har stadig meget at lære på det felt.

Vigtigst er naturligvis også indholdet, som vi håber vil appellere til en bred læserkreds. Vi har igen i år fået assistance af bidragydere udefra. Dels fra en filolog, nemlig lektor Marie Bjerrum (Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet), som bl.a. har beskæftiget sig indgående med sin barndoms dialekt fra Sundeved. Dels fra en af vore meddelere, pensioneret overlæge Hans Ohrt, som er født en snes kilometer sydligere (i Gråsten), og som tidligere har berettet om sit barndomsmiljø i lokalhistorisk sammenhæng. Resten af forfatterne i årsskriftet er redaktører af Jysk Ordbog og vil være mange af læserne bekendt fra tidligere numre.

Vi ønsker vore læsere nogle gode stunder med Ord & Sag – som en smule gengæld for den interesse, opmuntring og hjælp, vi har modtaget i 1987.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik – BERETNING FRA INSTITUT OG ORDBOG

Ved sidste årsskifte gik instituttet og ordbogen ind i et kalenderår, der på flere måder tegnede lovende og indeholdt muligheder, vi indtil da havde regnet med lå et godt stykke ude i fremtiden. Dels havde vi som nævnt i sidste beretning fået bevilget to nye stillinger, som 1. januar 1987 blev tiltrådt af cand.mag. Torben Arboe Andersen og lektor, mag. art. Viggo Sørensen. Dels modtog vi ved årsskiftet ganske uventet fra en privat familiefond en større donation til anskaffelse af edb-udstyr, der pludselig gjorde det muligt at tage skridtet ind i edb-alderen. Positivt var det også, at vi af universitetet fik bevilget en udvidelse af tjenestetiden for vor sekretær fra 20 til 30 timer ugentligt.

Desværre blev det umiddelbart efter årsskiftet kendt, at lofterne i institutlokalerne til dels bestod af opsavede asbestplader med stærkt flossede kanter. Samtidig havde vi konstateret, at vort nyanskaffede elektroniske udstyr fungerede mangelfuldt på grund af statisk elektricitet. I forbindelse med etableringen af netværket til edb-udstyret blev der trukket ledninger hen over lofterne, hvilket forårsagede et så kraftigt drys fra asbestpladerne, at arbejdstilsynet pålagde universitetet at foretage en grundig asbestrensning og at forsegle eller fjerne pladerne, før lokalerne igen blev taget i brug. Den efterfølgende reovering af instituttet gjorde det nødvendigt at opmagasinere samlingerne og rømme instituttet, der først kunne tages i brug igen i løbet af sommeren. Til gengæld har vi nu fået fremragende lokaleforhold med et indendørsklima, som både elektronikken og de ansatte kan fungere i.

Under disse omstændigheder måtte ordbogsarbejdet midlertidigt standses, da der ikke kan redigeres uden adgang til samlinger og bibliotek. I stedet har tiden været udnyttet til gennemgang af en række spørgelistebesvarelser, der har dannet grundlag for udarbejdelse af ca.

100 dialektgeografiske kort og udskrift af ca. 14.000 sedler til ordbogs-samlingen.

I de måneder ordbogsarbejdet måtte ligge stille, har der desuden været arbejdet på at tage vort nye edb-udstyr i brug. Som andre før os har vi gjort den erfaring, at den nye teknologi ikke med et snuptag lader sig indpasse.

Først og fremmest satser vi på at anvende udstyret ved udarbejdelsen af ordbogen, dels til tekstbehandling under selve redaktionsprocessen, dels til en elektronisk lagring af det redigerede i et databasesystem, der gør det muligt at foretage rettelse i og opdateringer af det redigerede, foretage søgninger i artiklerne, kontrollere at anvendte forkortelser er korrekte, etablere henvisningsregistre etc. Det nødvendige programmeringsarbejde viste sig desværre at være mere kompliceret end ventet, men vi regner nu med, at programmet kan være klar til brug ved årsskiftet.

For at få fuldt udbytte af udstyret har vi samtidig igangsat et andet programmeringsarbejde, der skal gøre det muligt at foretage en automatisk kortlægning; arbejdet med udnyttelse af spørgelistebeviser vil herved blive lettet betydeligt, og det vil blive lettere at skaffe sig overblik over den mangfoldighed af oplysninger, besvarelserne ofte indeholder.

Arbejdet med ordlisten, der blev omtalt nærmere i Ord & Sag 3, nærmer sig nu sin afslutning. Boel Bøggild-Andersen, der tidligere tog vare på dette arbejde, tiltrådte 1. april en stilling i København. Takket være en tillægsbevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd vil arbejdet nu kunne føres til ende i begyndelsen af 1988.

Instituttet har udgivet Saltumdialektens bøjningssystemer (93 sider) udarbejdet af en af vore meddelere, fhv. overlæge I.C. Højensgård, Kolding.

Instituttet takker for al god hjælp fra meddelere og andre, der har ydet os støtte i 1987, og ikke mindst takker vi for følgende bevillinger, som vi har modtaget i årets løb:

Privat familiefond: kr. 289.000 til indkøb af edb-udstyr, programmering etc.

Sparekassen SDS: kr. 5.000 til indkøb af edb-udstyr.

Arbejdsmarkedsnævnet for Århus amt: kr. 484.000 til medhjælp.

Statens humanistiske Forskningsråd: kr. 128.00 til afslutning af ordlisteprojektet.

Marie Bjerrum:

Om *fred* – i betydningen ‘helle’.

I min barndoms landsbyskole i Tråsbøl i Felsted sogn i Sønderjylland (i årene 1927-34) var der ingen klokke, som ringede ind til time. Læreren kom ud i døren og råbte *ind*, hvorpå alle børnene råbte *ind* i blandedt kor og styrtede hen imod døren. Hvis vi var i gang med at *lege tik* (det lokale udtryk for at lege tagfat), lød der samtidig fra de deltagende børn et *2fræj*:¹. Dette *2fræj*: betød ‘helle’, dvs. at man nu ønskede at være uden for legen og ikke kunne *tikkes* (berøres med hånden, idet fangeren sagde *tik*), og det samme *2fræj*: brugte man, hvis man for en tid ville være uden for legen, mens den stod på, fx hvis man fik sting i siden af at løbe, tabte en træsko, eller hvad der nu kunne være grunden; der var nogle, der sagde *2fræj*:, hvis de var i knibe og nødig ville *tikkes* og dermed “være den”, men det var ikke rigtig respekteret og kunne fremkalde stærke protester. Der var også visse fangelege, hvor man tegnede en cirkel (eller halvcirkel) i jorden i hver ende af legebanen; inden for disse områder havde man *2fræj*:, dvs. man måtte kun fanges, mens man løb fra det ene område til det andet.

Vores lærer, som var kommet til skolen efter genforeningen i 1920 som afløser for den gamle tyske lærer, var ikke glad for dette *2fræj*:; han sagde, at vi skulle sige *fri*, når vi ville ud af legen. Hans begrundelse var, at *2fræj*: var tysk, og det troede vi jo på i den alder, fordi vi fik at vide, at *fri* på tysk hed *frei*, og vi ville gerne være danske børn, men det var nu lidt sært ikke at måtte råbe vores sædvanlige *2fræj*:.

¹ Det lille 2-tal betyder, at ordet har accent 2, dvs. udtales med en særlig bølgende tone, som begynder højt og slutter ret højt. – Lydgengivelsen har desværre af tryktekniske grunde måttet forgroves meget; fx er “blødt d” skrevet *d* ligesom i dansk rigsmålsortografi, “tryksvagt e” er skrevet *e* og “palataliseret l” er skrevet *lj*; lydlængde er betegnet ved to prikker over hinanden.

Hvad læreren øjensynlig ikke vidste, var, at det tyske *frei* aldrig kan udtales med acc. 2, fordi det er et enstavet ord; vores melodiske ²*fræj*: kunne kun være et tostavet ord. Hvad læreren heller ikke tænkte på, var, at det gode danske ord *fred* udtales *fræj* på vores dialekt, ganske vist med acc. 1, fordi det er et enstavet ord, men det var dog et dansk ord, der med god ret kunne være udgangspunkt: man sagde *fred*, fordi man ønskede at være uden for legen. Vores ²*fræj*: må svare til et tostavet *frede*, men det skal jeg vende tilbage til.

Først lidt om udbredelsen af *fred* (*frede*) som frigørelsesudtryk i fangeleg, og af ord, der betyder det samme, og som er afledt af eller sammensat med *fred*. Materialet er ord i Feilbergs jyske ordbog (under *frifra* og *ptøj*) og i de jyske samlinger i Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning ved Aarhus Universitet, samt ømålssamlingen i Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns Universitet.

Nøjagtig den samme form som fra Felsted sogn er optegnet i Broager sogn, nemlig ²*fræj*:, også i forbindelsen *æ hæ* ²*fræj*: (jeg har *frede*, dvs. er uden for legen). En form *fræj*, hvor man ikke ud fra optegnelserne kan se, om det er en enstavet eller en tostavet form, kendes fra Mellemslesvig syd for den nuværende dansk-tyske grænse, fra Ribeege- nen og fra Ølgod ved Varde; ordet *fred* er desuden kendt fra Hasseris ved Ålborg (jf. *Danske Studier* (1922) s. 108) og fra Torsted i Thy.

Følgende to citater kan illustrere brugen af *fred* som frigørelsesord i fangeleg. Det første gælder legen *Salt* og er fra Jernved sogn ved Ribe: En anden leg var “o lieg saalt øwwer e buer”. Så stilledes skolebordene således sammen, at man kunne springe fra det nederste af drengenes over på det næstnederste af pigernes, hvorved bordene dannede en slags kreds, der sluttedes af lærerens skammel. Herover legedes der nu “Saalt”, idet der var “Frej” på drengenes øverste bord. – Det andet er fra Torsted i Thy og gælder fangelege i almindelighed: Den, der råber *frèd* på grund af et fald eller et andet uheld, må ikke fanges, før han råber *ufrèd*. Det kan vedtages, at reglen ikke gælder for fald, idet nogle falder med vilje. Så har man ikke *falj:frèd* med. Hvis legen afbrydes, råber alle deltagerne *fred* (fx. hvis læreren kalder børnene ind), og må da ikke fanges.

Som det fremgår af det sidste citat, kan man (som modsætning til *fred*) råbe *ufred*, når man vil ind i legen igen. Meddelelsen fra Torsted i

Thy skriver andetsteds: Ved begyndelsen af legen råber deltagerne *ufred*, og må da fanges. Har en deltager under legen råbt *fred*, må han ikke fanges, før han igen har råbt *ufred*. – Tilsvarende har man i Hasseris ved Ålborg sagt *ufred* som modsætning til *fred*, og fra Anst, Harte og Erritsø (ved Kolding) er der oplysninger om, at man sagde *ufræj*, når man ville ind i legen (igen). I Års i Himmerland har man kunnet sige *fræj æ åpgin* (fred er opgivet) i samme betydning som *ufred*. I Hostrup sogn i Sønderjylland synes *fred* og *ufred* at have været brugt om de steder, hvor man henholdsvis *ikke må* og *må* fange hinanden, en betydningsudvikling, som er fuldt forståelig ud fra forbindelser som *vo sga vi ha* ²*fræj*.; ²*dæ*: *hæ vi* ²*fræj*.; (hvor vi skal have *frede*, dér har vi *frede*, Felsted sogn).

I stedet for *fred* alene har man flere steder sagt *pøjfred* eller *tyfred*, hvor *pøj-* og *ty-* er udtryk for, at man spytter, inden man siger *fred*; *pøjfred* kendes fra Ribe og Ølgod, *tyfred* (også skrevet *tyrfred*) fra Gram-egnen og fra egnen vest og nord for Kolding. H. Ussing skriver i sin erindringsbog *Minder fra Erritsø* (1915-17) s. 199: Naar en et Øjeblik gaar ud af en Leg, der bestaar i at fange el. lign., raaber han: *Tyfræj*; naar han gaar ind i Legen igen, raaber han: *Ufræj*. – Ussing antyder i en parentes, at *tyfræj* måske kunne betyde “Fred til at ty i Skjul”, men det er ikke rigtigt; til gengæld viser hans formodning, at ordet må have haft tryk på førsteledet *ty-*, og det passer godt med, at det er udsagnsordet *tvi*, som er udviklet til *ty*; man har sagt *ty* i stedet for at spytte (eller før eller efter at man spyttede) og derpå *fræj*; under *tvi* i Ordbog over det Danske Sprog står der, at *tvi* er gengivelse af den lyd, der (kan) høres ved spytten.

Fra ømålsområdet er der enkelte eksempler på *fred*, *pøjfred* og *ufred* i legeudtryk i samme betydning som de jyske. I Tømmerup ved Kalundborg har man sagt *fred* eller *fred for mig*, når man meldte sig ud af legen, og i Everdrup i Sydsjælland har man omkring 1900 kunnet sige *fred* i samme betydning (dette enlige eksempel fra Sydsjælland kunne i øvrigt tyde på, at ordet har haft større udbredelse på Sjælland tidligere). I Nordvestsjælland har man også kunnet sige *pøjfred*, ledsaget af spytning (også i former som *pi-*, *pyfred*); det kendes fra Røsnæs og nordpå langs Sejerøbugten, og et par steder i dette område har man kunnet sige *ufred*, når man trådte ind i legen (igen). Ellers har man in-

den for ømålsområdet sagt *fri*, *pøj*, *forlov*, *helle* olgn., ligesom man i jysk har brugt *fri* eller *frifra*, *pøj*, “kongelig” olgn., hvad jeg ikke skal komme ind på her.

I jysk har man (foruden *fred*, *ufred*, *pøjfred*, *tyfred*) andre ord for begrebet ‘helle’, som har noget med *fred* at gøre. I Aabenraa kunne man sige *jeg freder* (*æ fraj:e*) i betydningen ‘sige helle’, på Mors *jeg freder mig* (*a fræjer mæ*), *jeg befri mig* (*a befræjer mæ*), på Mors og i Vestsalling *pøj fre’ mæ* (pøj, fred mig!), i Lyne i Ringkøbing amt og i Himmerland og Ålborg ligeledes *jeg freder mig*, og på Holmsland og i Sønder Lem sogn *jeg freder mit fald* (jf. *faldefred* fra Torsted i Thy ovfr.).

Nogle steder har man sagt *freder* i stedet for *fred*, sandsynligvis nutidsformen (jeg) *freder* brugt som navneord. I Bov sogn i Sønderjylland sagde man ²*fræje* i betydningen ‘helle’ i fangeleg; i Hostrup sogn kunne man tilsvarende råbe *fræjer* ‘helle’, og fristedet i legen kunne her hedde *æ fræjer* (at løbe fra *fræjer* til *fræjer*); i Ålborg og Nørre Sundby brugte man (iflg. *Mål & Mæle* 3 (1987) s. 4) udtrykkene *jeg har fræjer* (om tilstanden), *her er fræjer* (om stedet).

Om fristedet har man desuden kunnet sige *fred(e)sted*: i Ålborg *frejstej*, i vestjysk (uden nærmere lokalisering) *frestæj*, i Sommersted sogn i Sønderjylland *fredsted*, i Ølgod og Henne sogne *fre:ste*, i Ål sogn *fre:stæj*. I disse sammensætninger med *-sted* findes øjensynlig dels en enstavet form *fred-* (Ålborg, vestjysk, Sommersted), dels en tostavet form *frede-* (Ølgod, Ål og Henne sogne). Ordet *fredsted* om ‘fristed’ findes for øvrigt i *Videnskabernes Selskabs Ordbog* II (1802) med flg. oplysning: “Saaledes kaldes og af Smaadrenge i Boldspil det Sted, hvor de ere frie for at slaaes med Bolden, men træffes de af Bolden uden for dette Fredsted, saa maa deres Partie være ude”.

Hermed kan vi vende tilbage til ²*fræj*: fra Felsted og Broager, som må svare til et tostavet ord *frede*. Et tilsvarende tostavet *fre:* er optegnet i Sønder Lem sogn ved Ringkøbing, og en optegnelse fra Grindsted har følgende ordlyd: “Kommer der et eller andet i Vejen for en Delta-ger ham selv uforskyldt maa han raabe: *Fre:*, og det gælder da ikke, at han fanges. Er Fangeren en Sinke til at løbe raaber de andre *Ufre:* for at faa ham til at skynde sig”. *Fre:* og *Ufre:* svarer til *frede* og *ufrede*. Der må altså i vestjysk (Sønder Lem, Grindsted) og på Sundeved i Sønderjylland (Felsted, Broager) have eksisteret et tostavet ord *frede* i

betydningen 'helle' i leg, og tager man sammensætningerne med *-sted* med, udvides området til også at omfatte de sydvestjyske sogne Ølgod, Ål og Henne. Tilfældigvis er der fra Ringkøbing optegnet et ord *frede* (*fre:)* i betydningen 'frihed' (*no har a hat æn gow' fre: nu har jeg haft en god frede; et tilsvarende eksempel fra Ringkøbing findes i Feilbergs ordbog).*

Der eksisterer ikke hverken i ældre eller yngre rigsdansk et ord *frede*, der kan tages som udgangspunkt for det sydvestjyske og sønderjyske *frede* som frigørelsesudtryk i fangeleg, og udbredelsen kunne da også tyde på, at der er tale om et nedertysk låneord (om udbredelsen af (neder)tyske låneord i jysk se *Ord & Sag* 5 s. 6f.). Hvis man antager, at anvendelsen af *frede* som frigørelsesord er sekundær, og at ordet oprindelig har haft betydningen 'fredet sted, sted hvor man er fredet', er der én mulighed for en forklaring. Ordet *frede* er belagt i stednavne fra Als, fx. gårdnavnet *e²fræj:* og navnet *²ankilj²fræj:* eller *e²fræj:* om en del af Arnkil skov. Desuden synes det at indgå i stednavnet *fræj:skåw* (Fredeskov i Hanved sogn) og i navnet *fræj:mark* (Fredemark i Nørre Haksted sogn), begge syd for den nuværende grænse (se *Sydslesvigs Stednavne* IV). Endvidere er der påfaldende mange ældre skriveformer med *frede-* i stednavne som *fredeskov*, *fredemark*, *fredekobbøl* på Als (se *Sønderjyske Stednavne* 5) i sammenligning med hvad der ellers er tilfældet i lignende stednavne; det kan være tilfældigt, men det er fristende at antage, at vi i stednavne har en form *frede-* ved siden af det normale *fred-*, i hvert fald syd for grænsen og på Als. Et sådant ord *frede* i betydningen 'indhegning, noget indhegnet' svarer til nedertysk *Frede* 'indhegning' (også brugt om det, der indhegner, fx. grøft) og til højtysk *Friede*, som dialektalt er brugt om indhegning. Betydningsudviklingen for *frede* (*²fræj:*, *fre:)* som frigørelsesord i fangeleg måtte i så fald være, at ordet fra at betyde 'det fredede sted' er gået over til at udtrykke, at man ønsker at være i en tilstand, som om man var på det fredede sted.

En anden mulighed er, at *frede* (*²fræj:*, *fre:)* er det nedertyske ord for 'fred', nemlig *Frede* (sideform til *Fred*, jf. højtysk *Friede*), og at den overførte betydning er den oprindelige, mens betydningen 'det fredede sted' er sekundær; for denne mulighed taler sammensætningen *fredested* (om stedet) ved siden af *fredsted* (som tydeligvis er sammensat med det abstrakte danske *fred*), samt at nutidsformen (jeg) *freder*

visse steder kan betyde det sted, hvor man er fredet, *fred(e)stedet* (jf. ovfr.). Denne mulighed er nok den sandsynligste. Det forholder sig nemlig sådan, at man i Flensborg og i Angel har kunnet bruge det latinske låneord *pax* 'fred' som frigørelsesord i leg (iflg. Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*), og et nedertysk *Frede*, indlånt i jysk som *frede*, kan måske ligefrem (ligesom dansk *fred* i samme betydning) være en oversættelse af dette *pax*, som for øvrigt også kendes fra svensk i betydningen 'helle' (i et af Strindbergs dramaer nævnes, at drengene spytter og siger *pax*); i svensk, hvor ordet er almindeligt, har man oven i købet dertil dannet udsagnsordet *paxa* 'sige helle'.

Foruden at *fred*, *frede* bruges som frigørelsesord i fangeleg, indgår ordene, i hvert fald i Sønderborg (jf. *Mål & Mæle* 3 (1987) s. 3) og i Felsted, i udtrykket *fred* eller *frede for noget*, dvs. 'helle for noget', fx. en bestemt bold, en bestemt kage olgn. i situationer, hvor man ønsker at sikre sig fortrinsretten til noget. I Felsted kunne man i min barndom fx. sige ²*frøj: for den røde*, hvis man kunne vælge mellem bolde af forskellig farve, eller ²*frøj: for den med flødeskum på*, når det drejede sig om valg af kage. Tilsvarende kan man for øvrigt i svensk sige *pax för* (det og det), eller *jag paxar för* (det og det). – I Farstrup sogn i Himmerland har man kunnet sige *fred* (*frej*) eller *pøj for* (den og den), når man legede skjul.

Det gamle *fred* (eller *frede*) som frigørelsesord i fangeleg er sikkert nu overalt afløst af *fri* eller evt. *helle*, men hvis der blandt Ord & Sags læsere skulle findes nogle, som fra deres barndom husker *fred* (eller *frede*) som udråb i fangeleg, eller som kender udtrykket *fred* (eller *frede*) *for noget*, vil Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning sikkert være meget interesseret i oplysning herom til brug for den jyske ord-bog.

Tegningen er fra *Illustreret Legebog* ved Anna Erslev (1904) s. 10.

Hans Ohrt:

Løst og fast om ord og vendinger fra min sønderjyske hjemstavn

Følgende indlæg er skrevet på opfordring fra Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning uden krav til emnevalg. Jeg takker for tilliden og håber, at læseren til trods for, at korrekt lydskrift er en håbløs opgave for en lægmand, vil få et lille indtryk af sprog og mentalitet i en landsdel, hvis dialekt vel næst efter bornholmsk og vendelbomål adskiller sig mest fra rigssproget. Lange lyd er markeret ved dublering: *ee, uu* osv.. Dog har jeg brugt *a*: til at markere langt *a*, for at *aa* ikke skulle blive forvekslet med *å*.

Under mere end et halvt århundredes fremmedherredømme med tysk som officielt sprog og efter et par årtier også som obligatorisk skolesprog, var det danske folkemål i Sønderjylland mindre udsat for udjævning, end i det øvrige land.

Påvirkningen fra tysk sporedes mest i navnene på nye tekniske frembringelser, undertiden i dansk oversættelse, som når en gammel kone kunne spørge: *Ka do it tejj dit (h)jul å ri op å e affetek få mæ?* (kan du ikke tage din cykel – på tysk Rad – og ride op på apoteket for mig).

Oversættelsen kunne også være misforstået, måske bevidst, som når Polterabend blev til *polte awden* (pjaltet aften), som den stadig kaldes.

I tysk tid levede der endnu mennesker, som kun havde haft dansk skolegang. I Slukefter kro i Vedsted var folkene tysksindede, og i krosten hang et billede af Bismarck med hans kendte devise: “Wir Deutsche fürchten Gott, und sonst nichts auf der Welt”. En gæst spurgte den gamle bedstemor, hvad der stod. *De vé a it så nøjj*, svarede

hun, *men a vé, de ska sæjj, te vi æ så tysk, så tysk, å de æ vi da å* (det ved jeg ikke så nøje, men jeg ved, det skal sige, at vi er så tyske, så tyske, og det er vi da også).

Der taltes i min barndom i 1920-erne og 30-erne lige så udpræget dialekt i byerne som på landet, men dialekten var forskellig i de fire købstæder og adskilte sig tillige fra sproget lige uden for bygrænserne.

Haderslev var og er den eneste købstad, hvor folk siger *a* om sig selv, i de andre siger man *æ*. Grænsen går fra omkring Hoptrup i øst til omkring Ribe i vest.

Fælles for byerne var, at der taltes med bagtunge-*r* og med *l*-lyde som rigssprogets, mens der på landet taltes med tungespids-*r* og med *l*-lyde, der vekslende lå fortil og bagtil i munden.

Af købstadsdialekterne havde kun Tønder stød, og i denne meget fortyskede by trivedes en sprogforbistring, som man morede sig over i andre egne. Følgende eksempler vil vise hvorfor: *Æ finne et sørle, vinne folk å de sa:m bildungsstufe int ka fåkehr wegen politisk grünne* (jeg synes, det er sørgeligt, hvis folk på det samme dannelsesstrin ikke kan omgås af politiske grunde). – *Innen vi brække op å gæ ue a ena:n, slæ æ få, te vi synge “Oltins frejdig vinne do gææ” få den æ no så køøn* (inden vi bryder op og skilles, foreslår jeg, at vi synger “Altid frejdig når du går” for den er nu så køn).

I min lille fødeby, Gråsten, var sproget bypræget, dog talte enkelte, selv flergenerations indbyggere med tungespids-*r*. En landlig enklave i byen, også sprogligt, dannede “Palæet”, en statelig ejendom opført først i 1800-tallet til bolig for en hertugelig hofråd, men ved århundredskiftet udstyret med udlænger og indrettet til avlsgård, skønt alle jorder lå uden for byen. Der var stort folkehold, og ejeren havde mange børn, af hvilke også min klassekammerat, som selv blev gårdmandskone i omegnen, havde og stadig har landlig dialekt og er sig forskellen fuldt bevidst. Under en sammenkomst for nylig i 50-året for realeksamen drog hun et hjertesuk over, at et barnebarn i hendes tidligere gård kun ville tale rigsdansk, som i børnehaven. Endnu er dette barn vel en undtagelse i et dialekttalende miljø, det volder jo intet besvær at være tosproget i den alder, og dialekten vil nok leve i mange år endnu, men tendensen er tydelig nok.

Selv anser jeg det for en rigdom at være vokset op med dialekt, men jeg er også taknemmelig for, at sproget i skoletimerne som en helt

naturlig sag var rigsdansk. Visse steder holdt lærerne for egen mor-skabs skyld eleverne fast på dialekten.

Tilflyttere fra “det gamle land” har altid talt rigsdansk, og kun undtagelsesvis blev børnene dialekttalende, selv om de blev påvirket af sprogmelodien, som tilfældet er med undervisningsministeren, der har gået i samme skole som jeg. På længere sigt vil dialekternes særegne ordforråd rimeligvis forsvinde, og det skal man næppe beklage, hvis der til gengæld gøres en indsats for bevarelsen af vort fælles sprog og dermed vor danske identitet. Arvegodsset anser jeg for at være i god behold hos dialektforskerne.

Som bymenneske har jeg kun sparsomt kendskab til landbrugets fagsprog, men enkelte betegnelser har jeg dog noteret mig. Man kunne høre gamle mennesker tale om en *gård* i ordets oprindelige betydning: gærde, og afledt heraf brugtes mere almindeligt betegnelsen *gååsaws* (gårdsaks) om en hæksaks.

Mens de fleste dyreunger på rigssproget er fælleskøn, var de på vor egn alle intetkøn: *et vælp* (hvalp), *et gris*, *et kal* (kalv) osv. Et barn kunne bede en voksen løse følgende gåde: *Et kal å et kal å et kalle-kallekal, vo manne ben hæ di?* (underforstået hvor mange ben har De efter datidens tiltaleform). Det rette svar var altså to ben.

Offer for en drastisk landlig humor kunne den travle kvinde blive, som brød op fra en hastig visit med ordene: *Æ æ låffen!* (jeg er løbet). Hun risikerede den rappe replik: *Så ka vi sææl e boll!* (så kan vi sælge tyren). I de tider blev køerne jo “løbet” efter naturmetoden.

Kontrolassistenten var et moderne fænomen i landbruget, men han fik et gammelkendt øgenavn: *e snøkke* (snuseren), der også brugtes om toldere og andre posekiggere.

Hvis man blev budt på mad, som man *it gast ha:j* eller var *så kjæw a:; som kat a semp* (ikke gad haft = ikke kunne lide, eller var så ked af som kat af sennep), og hvis man intet ville spise, så hed det: *så ka do snøk op* (så kan du snuse op), hvilket var ensbetydende med, at man måtte sulte til næste måltid.

Dette problem forekom ikke i den gængse konstatering af, at *vi æ oll Adams böön, å vi gi oll gjern haj pankache* (vi er alle Adams børn, og vi kan alle godt lide pandekager). Vi vidste ikke, at vi alle var jyder for Vorherre, og iøvrigt blev de nørrejyder, som før 1. Verdenskrig i ret stort tal tog tjeneste i Sønderjylland, gerne kaldt jyllænder. En af dem

blev hængende i vor by og gik til sine dages ende under navnet Pæ Jyllænder.

Der er tre ord, man ikke i alvor kan sige på sønderjysk, og næppe heller på andre jyske dialekter, nemlig: jeg elsker dig. Man må sige: *æ holle a: dæ*, eller *æ gi li dæ* (jeg holder af dig; jeg kan lide dig). Blev man derimod skuffet i sine forventninger til udseende og/eller væsen hos et muligt emne, kunne man sige: *hinn gast æ it li* (hende kunne jeg ikke lide).

Man kom ikke nemt om ved at udtrykke dovenskab verbalt. Hvor det på rigsdansk hedder: det gider jeg ikke, kunne det på min dialekt ikke siges kortere end: *de gi æ it væt æwe* (egtl: det gider jeg ikke været over). Modsat hedder det om noget, man har lyst til at gøre: *de gi æ gjærn væt æwe*, men som det fremgår af foranstående forklaring, kan det selvsagt ikke bruges om personer eller ting, man synes om. Lækker mad *gi vi gjærn ha:j* (kan vi godt lide), og hvem der lever overdådigt, lever *som lus i skorre* (skurv) eller *som Guj i Frankrig*.

Selv i bedre sociale lag kunne der opstå kontroverser, der førte til håndgribeligheder. Gamle folk sagde da med forargelse i stemmen: *di slas som armt folk* (de slås som fattigfolk), og om mennesker, der klattede deres penge bort eller blev snydt i en handel, hed det: *e pææng æ vækk, å e stjamp æ holden* (pengene er væk, og fjolset er eller står tilbage). Den der på anden vis kommer galt afsted, gør ikke som i andre egne i nældeerne, men *i e persille*.

Hos os havde lopperne ikke mæle, og hundene gøede ikke, men *gjaffet*. Man lukkede munden på den næsvise eller gammelkloge med sætningen: *æ tått, æ høe en lus hoost* (jeg syntes, jeg hørte en lus hoste).

Om den frygtssomme siges på dialekt og afhængigt af, hvor i landsdelen man bor: *han går sønden om Sæd for de Rørkær hunde* eller *østen om Gram for de Obbekær hunde*, lokaliteter i nærheden af hhv. Tønder og Ribe.

Den dumme er *ebach e russere* eller *fre e Valakei* (bagud for russerne eller fra Valakiet), og den skinhellige er *helle emæl e skind å e bælle* (hellig mellem skindet og bælggen). Ordspillet er uden tvivl tilsigtet. Den tvivlrådige drillede man med vendingen: *æ tviil nok å et, soj Pæ tække, da skré e tach* (jeg tvivlede nok på det, sagde Per tækker, da skred taget).

Børn der ubehersket bælgede drikkelse i sig blev formanet: *it så tuchen*, og grovæderne: *it så skøjen*. I begge tilfælde er synonymet nærmest: glubende.

I den forløbne sommer er vi blevet overdænget af mere regn end blot *en ringeriins fløjmol* (ringridnings flyvebyge) som de siger i Sønderborg, hvor festen afholdes 2. weekend i juli, og det er heller ikke ofte, at det kun har *smusket* (støvregnet). At klimaet er helt af lave ses også af, at vi i skrivende stund (ult. september) har *kvårnlyssen* (kornlyn, kornmod).

Nationalfølelsen betød tidligere overmåde meget, men kunne også være genstand for selvironi udtrykt i mundheldet. *Vo va de da kjæwt mæ de ba:n de døø, få de va så dansk* (hvor var det da trist med det barn, der døde, for det var så dansk).

Dødstemaet går igen i en crazy-story fra Als: To kvindelige bekendte, som ikke ses til hverdag, mødes i Sønderborg, hvor de er *te stajs å gå ga:langs* (i byen og gå strøgtur). Den ene har en dreng ved hånden, og den anden siger: *Sikken köön drææng do hæ deæ, æ de ham de døe ifjor, elle æ de den åånd? – De jæ æ da den åånd, ham de døe, han døe sgu!* (sikken køn dreng du har der, er det ham der døde ifjor, eller er det den anden? – Det her er da den anden, ham der døde, han døde sgu!).

På Broager Land er følgende kønne huskeremse overleveret: *Ven e hawe stæ i skokk, må vi nørre plåkk* (når havren står i skokke = træer, må vi nødder plukke). Og den 200-årige: *De åå vi skræw e tal mæ krykke, da blæw e marke te lykke* (det år vi skrev tallet med krykker, da blev markerne til lykker), et poetisk minde om, at Skelde landsbys jorder blev udskiftet i 1777.

Fra samme sogn stammer en vrøvleremse, som jeg kun tager med fordi den indeholder mange karakteristiske elementer fra dialekten: *Æ kom nee a Nejs, å dææ va et sawfilen å et betelslifen å et malen mæ blååt krie å skie, ba: få å sæt et skitte lås å en bakhUSDö, men æ bløøt min finge å soj: dææ ska e lås sitt* (jeg kom ned til Nejs, og der var en savfilen og en sliben stemmejern og en malen eller tegnen med blåkridt og skidt, bare for at sætte en skide lås på en bagehusdør = udhusdør, men jeg blødte min finger og sagde: dér skal låsen sidde). – Den besøgende har altså syntes, at der blev gjort for *møje aggeva:s* (for mange anstalter for så lidt).

Mange ældre mennesker går hjemmefra i ekstra god tid, når de skal nå et tog el.lign. Om dem, der således var tidligt på færde, kunne man i min barndom høre sige: *Di æ nok efå å e vej, lissom e krøffel te mærke* (de er nok foran på vejen, ligesom krøblingen til marked).

Når Mads Clausen, Danfoss, også kaldet Mads Patent, stillede sig afvisende over for en anmodning, sagde han gerne: *Gammel hat!* en afkortning af det gængse udtryk, man navnlig brugte over for barnlige plageånder: *Do kan få en gammel hat!* Hvis man fandt en historie for fantasifuld, kunne man udtrykke sin skepsis ved at udbryde: *Nej, no må do ha min kniw.* I ingen af tilfældene ventede nogen, at det lovede blev holdt.

Bibelen beretter om, at bybrønden var stedet, hvor man mødtes og udvekslede nyheder. Jeg antager, at det er denne ældgamle skik, der ligger til grund for et mundheld, der var i brug i min barndom. Når en lille klynge bekendte stod på gaden og passiarede, og en ny kom til, udbrød denne gerne: *Nå, hææ ska e pump stå!* (nå, her skal pumpen stå!).

Absolut stuerene, alene afledt af den lyd, de frembragte, var betegnelserne *knæpnørre* (pebernødder), *knæpkache* (småkager af rugmel og/eller bygmel) samt *knæppesukker* (hugget sukker). Først sent i barndommen fik vi gennem tilflyttere nordfra farten af noget obscønt, men så blev der også fniset, da vi til en drengefødselsdag af moderen blev opfordret til at smage hendes knæpkager.

Som indledning til mange børnelege kunne vi vælge mellem flere remser til afgørelse af, hvem der skulle være *ståtrold*. Sådan sagde vi nu ikke, og ejheller, hvem der skulle være den, men hvem der skulle *ha:t* (have det). Proceduren med at sige remsen og pege rundt i kredsen kaldtes *å meel* (at “mele”), hvilket ikke havde noget med mel at gøre, men sikkert var afledt af den mest almindeligt brugte remse der lød: *Ele mele ming mang kling klang ose bose bagga dia aja vaja væk.* Den enkleste remse var: *Æk dræk væk*, men den var upopulær blandt større børn, fordi det var for let at gennemskue resultatet. Til den mest raffinerede remse stod vi med begge knythænder på højkant, mens den, der “melede” slog et slag på hver af de fremstrakte næver idet han sagde: *Æbbere bæbbere sibbere sar æbbere bæbbere knot.* På det sidste ord blev den pågældende hånd taget ned og var ude af regnskabet, men der skulle gerne adskillige omgange til, før udvælgelsen var sket.

Da den, der “melede” kun havde én ledig hånd, slog han sig i rigtig rækkefølge på munden. Hvis der blev diskussion om, hvilken remse, der skulle bruges, kunne en behjertet sjæl skære igennem ved at “melde”: *Vi vil it stå så lænng å drejs om de, få do skal einfach ha:t* (vi vil ikke stå så længe og drages = toppes om det, for du skal simpelthen være den), og så var den potte ude. Også rigsdanske og tyske remser florerede, men dem har jeg ikke i så klar erindring.

Selve legene var vel omtrent som i andre egne, men mange havde andre navne. Vi spillede *løbbes*, hvilket var navnet på marmorkugler, og vi spillede *hopmål*, hvor andre hinker. En gemme-fangeleg hed *klabunius* eller blot *klabuni*, og en anden fangeleg, hvor det gjaldt om at ramme deltagerne med en bold, hed *blakken* og var identisk med en leg, som jeg i København har hørt benævnt stanton. Vi sjippede ikke, men *sprang strik*, og var det i *langt spring(e)strik* (det mine børnebørn kalder at hoppe i bue), dirigerede vi farten ved at kommandere: *sukke solt peffe* (sukker salt peber), men skulle det gå vildere til tyede vi til det tyske: *Essig Donner Blitz* (eddike torden lyn). Derimod er min ældre bror og jeg rørende enige om, at vi i legen *Mutter, Mutter, darf ich*, ikke anede, at vi talte tysk, men opfattede *darf ich* som mutters efternavn, hvad der vel ikke var så mærkeligt, når mennesker ved navn Davidsen blev kaldt *Dåfit!* Det var først, da jeg i København som voksen hørte børn lege “mor, mor, må jeg”, at den rette sammenhæng gik op for mig.

Jeg kan ikke slutte denne brogede beretning uden at omtale den legendariske spasmager Jens Ley, som boede lige uden for vor by. Han solgte fisk fra en kasse, der var monteret på et gammelt barnevognsstel med porcelæns håndtag, og han holdt tillige lidt husdyr til forsyning af egen husholdning. Jens var fuld af historier, og han fortalte dem altid, som om de var selvoplevede eller selvopfundne. Udtalen af hans efternavn svarede til den lokale betegnelse for et led, og også det spillede han på. På sin fisketur kunne han træde ind til en kunde med ordene: *Godaw, de æ Jens fla:ch, mont en tåsk it ku sma:ch?* (goddag, det er Jens låge, mon en torsk ikke kunne smage?).

I sine unge dage havde han efter eget udsagn tjent i en gård, hvor der en dag, da der på menuen stod torsk, kom uventede gæster. Konen løste sit dilemma ved kun at servere hovederne for tyendet, men da der blev uro i *e borrestu* (folkestuen) gik hun ind for at høre, hvad der var

på færde. Det var Jens, der med sin gaffel tævede løs på torskehovedet og råbte: *Ve do beken, ve do beken*, og da fru trådte ind: *ve do beken, vo do hæ gøe a: din krop!* (vil du bekende, hvor du har gjort af din krop!).

Følgende er vist en vandreanekdote, men Jens påstod, at det var ham, der havde sat præsten til vægs, da denne fandt fiskene for dyre. Da præsten hørte, at de kom fra Esbjerg, ville han vide, om der ikke kunne spares en mellemhandleravance, hvis han i stedet fik fiskene fra fjorden lige ved byen, hvortil Jens replicerede: *Jo, de ka nok vææ, hæ pastor, men ven vi sin så ku få Gus oe direkt fra e himmel, så spa: vi e præst!* (jo, det kan nok være, hr. pastor, og hvis vi så også kunne få guds ord direkte fra himlen, så sparede vi præsten!).

Engang troede nogle kunder, at de endelig havde fået skovlen under spøgefuglen, da de anklagede ham med ordene: *Va æ de, vi hö om dæ, Jens, do kö moch i den sa:m vuun, som do kö fisk i!* (hvad er det, vi hører om dig, Jens, du kører møg i den samme vogn, som du kører fisk i!). *Ja, va så*, svarede Jens, *spist I it å mæ den sa:m ha:n, som I viske e ræw mæ?* (ja, hvad så, spiser I ikke også med den samme hånd, som I tørrer røven med?).

Jens får lov til at beholde det sidste ord, som han altid fik det i levende live undtagen over for Guste, hans skrappe kone.

Torben Arboe Andersen:

Himmelfog, hvælvknog og overkast vejr – jyske betegnelser for sne, snefygning mv.

I visse eskimoiske sprog findes op mod en snes ord til betegnelse af sne og is i forskellige tilstande mht. hårdhed, farve mv. Så varieret er ordforrådet ikke i jysk mht. forskellige slags sne; men som det følgende vil vise, findes der dels flere egnsbestemte udtaleformer af ordet sne, dels en række forskellige betegnelser for snefnug samt snefygning, snestorm og anden form for snevejr.

1. Hvad der fjæles (dvs. gemmes) i snø, kommer op i tøj

Dette gamle ordsprog viser, at ordet sne tidligere har haft ø-udtale i skrevet dansk.¹ Ordet har stadig ø-vokal i vore skandinaviske nabo-sprog (norsk *snø*, svensk *snö*). Det samme gælder i visse danske dialekter, jf. kort 1. Kortet er udarbejdet på grundlag af materialet i samlingerne dels på Jysk Ordbog (herunder mange meddelerbesvarelser af spørgelister), dels på Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet.²

Kort 1 viser, at ø-former findes i jysk og sjællandsk. I midt-vestjysk og himmerlandsk er udtalen *snø'* (' betegner stød).³ I det østlige Himmerland forekommer også formen *-snøj'*; formentlig er

¹ Et af de ældste eksempler på ordsproget er varianten: *Det kommer op i tøj man fieler i snø* i Peder Laales ordsprog, 1515-udgaven, her citeret efter: *Danmarks gamle Ordsprog* (udg. af Iver Kjær og Erik Petersen 1979) bd. I s. 321, 658.

² Jeg er lektor Karen Margrethe Pedersen megen tak skyldig for bl.a. opstilling af lydformer og udkast til kort for ømålenes vedkommende. Tilsvarende gælder de øvrige steder i det følgende, hvor der omtales forhold i ømålene. – Udbredelsen af *snø*-udtalen er tidligere skitseret i M. Kristensen og V. Ben-nike: *Kort over de danske folkemål* (1898-1912) nr. 93.

³ Af tekniske grunde må vi desværre denne gang afstå fra brug af en mere præcis lydskrift.

denne form opstået ved påvirkning fra udtalen *snej'*, der findes i et større østjysk område.

I nord-, øst- og sydsjællandsk er ø udviklet til tvelyden **ye**, hvilket giver formen *sny'e* nord for stødgrænsen og *snye* syd for denne grænse. På Møn er ø-lyden udviklet til tvelyden **øe**, dvs. man har formen *snøe*; ifølge en pålidelig meddeler⁴ har dette tidligere også været den almindelige udtale i hvert fald i en del af (det sydlige) Falster.

Disse ø-, ye- og øe-former stammer fra gammeldanske former som SNIØ: og SNØ: (: betegner lang lyd), der kan føres tilbage til urnordiske former.⁵

Det øvrige Danmark har e-former eller tvelydsformer **-i(e)**, **-ee**, **-ej** og **-æj**, der er udviklet af e-formerne. Kortet viser, at udtalen *sne'* er udbredt i et sønderjysk, sydvest- og midtjysk område samt i Nordvestjylland og Hanherred over mod Vendsyssel, der har udtalen *sne'* ved siden af *sne'j* og *snej'*. De tilsvarende stødløse former syd for stødgrænsen er *sne:* i sønderjysk og *snee* i lolland-falstersk og bornholmsk.

Udtaleformer med **ie** findes især i området mellem ø- og e-formerne, nemlig *snie* på Sydøstfyn, Langeland og øvrige sydfynske øer, *sni'e* på begge sider af Storebælt og *sni'* i et Kattegat-område: Djursland, Sydsamsø, Anholt og Læsø (her ved siden af *sni'j*). Den stødløse form *snie* findes desuden på Als og i Angel mod syd til den gamle dansk-tyske sproggrænse; *sni'* optræder også i Tyrstrup herred ved Lillebælt.

Former med **ej** findes i østjysk, sønderjysk og vestfynsk: Vendsyssel, det nordlige Himmerland samt et bælte fra Mariager til Horsens har udtalen *snej'*; sønderjysk syd for stødgrænsen har tilsvarende *snej* (stedvis ved siden af *snie*), mens vestfynsk har *snæj'*.

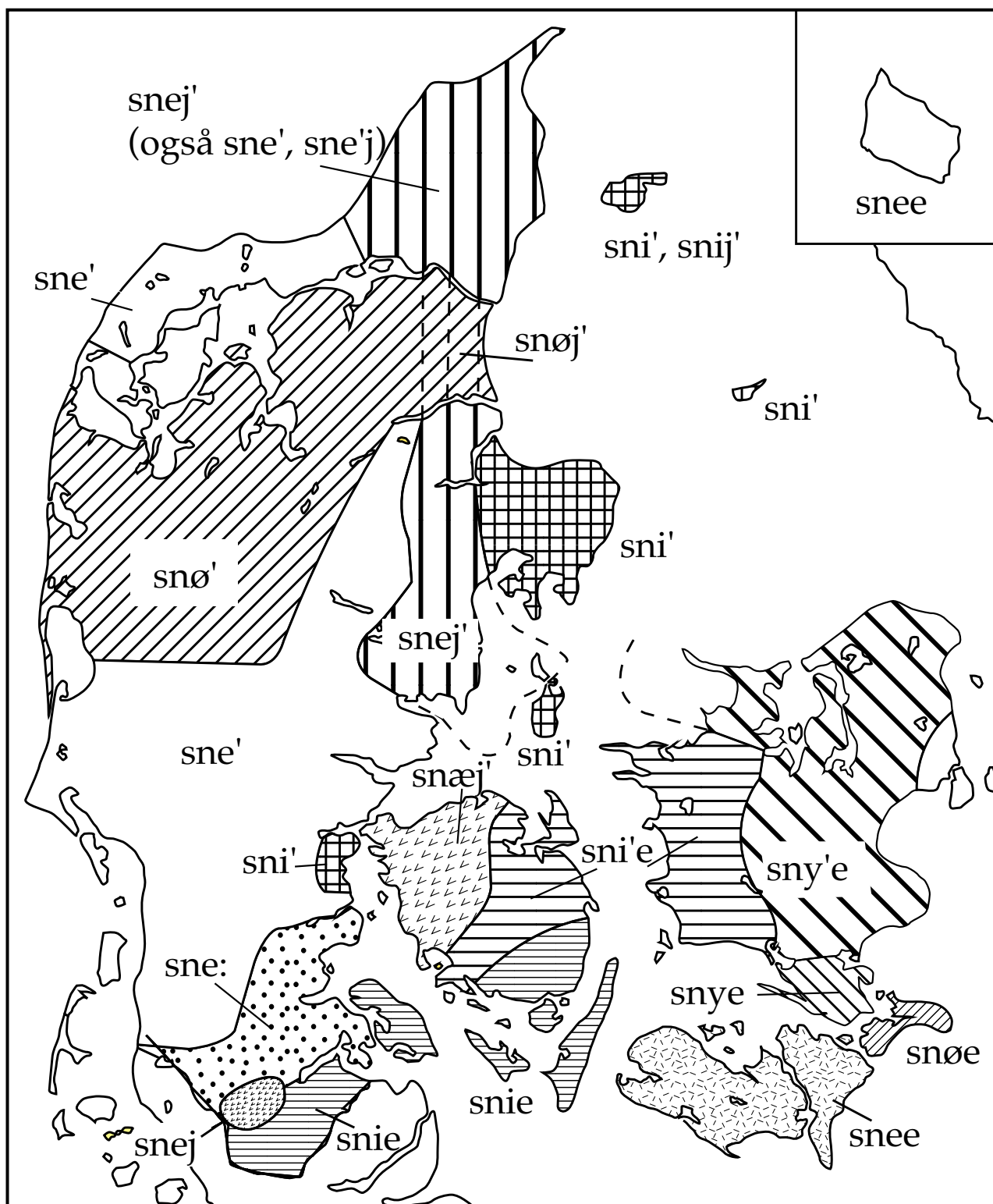
De nævnte e-former mv. går tilbage til gammeldansk SNE: , der snarest stammer fra en ældre, formodet sideform SNÆ: til de ovenfor nævnte SNIØ: og SNØ: . Det kan dog ikke helt udelukkes, at formen SNE: er indlånt fra middelnedertysk til gammeldansk.⁶

⁴ Karen Toxværd, Væggerløse sogn, oplysninger fra omkring år 1900.

⁵ Den gammeldanske sprogperiode ca. år 1100-1500, den urnordiske ca. år 200-800.

⁶ Jf. diskussionen i J. Brøndum-Nielsen: *Gammeldansk Grammatik I* (2.udg. 1950) s. 237. *Sne/snø* slutter sig til *sø* og *frø*, der har dialektale *e/æ*-former.

Kort 1: Udtalen af 'sne'

Man tør nok formode, at SNIØ: og SNØ: har været de oprindelige former i alle danske dialekter. Den geografiske udbredelse af sne-, snie-, snej-formerne antyder, at udtalen SNE: kan være trængt frem sydfra.

Ordsproget i afsnittets overskrift med formen *snø* foreligger i jysk kun i Feilbergs jyske ordbog: *de vi fjæ:ler i æ snø', de fenjer vi i æ tø'* (= det vi gemmer i sneen, finder vi i tøvejret), fra Mors iflg. Feilberg. Men den kilde, Feilberg sandsynligvis her citerer, nemlig K.J. Lyngbys Lødderup-optegnelse 1868, har formen *sne'* i dette ordsprog så vel som i andre forbindelser. Med brug af formen *sne* er ordsproget optegnet flere steder. På Horsens-egnen således i samme version som i afsnitsoverskriften; på Skanderborg-egnen med en lidt ændret formulering: *det, en (= man) fjæler i sne, kommer op i tø*. Endvidere med større ændring: *det kommer op i tø, der har fjælet sig i sne*, forklaret som: En Ugerning kan kun skjules til en Tid (Mariager-egnen). Sidste variant er: *Hvad der lukkes i æ sne, det åbnes i æ tø* (syd for Ringkøbing fjord).

I ømålene derimod findes ordsproget (i overskriftens version, dog også med 'op' erstattet af 'frem') afhjemlet med sikre *snø*-former fra tre steder: Hillerød-egnen, Fakse-egnen og Møn, alle inden for *snø*-området. I samme version er ordsproget optegnet med *sne*-former fra Kalundborg-egnen og Assens-egnen inden for *sne*-området.⁷

2. Sneflokke kommer vrimplende ...

Hos de fleste danske digtere, der beskriver vinteren i versform, minder skildringen oftest om et maleri af et næsten stillestående snelandskab, fx. "Det er hvidt derude" (Blicher), "Sneen dækker mark og mose" (Ingemann) og "Der er ingenting i verden så stille som sne" (Helge Rode). Således ikke hos Jeppe Aakjær. Som den handlingens mand han var, vil han i sit bekendte vinterdigt "Nordovst" (= nordøst, nordøstenstorm) skabe mere bevægelse i billedet; det er selve det hvirvlende, forrygende snefog, der skal aftegnes: Sneflokke

---

⁷ Disse forhold (*snø*-formerne og det, at fynsk har ordsproget i samme version som sjællandsk over for de mere varierede jyske former) afspejler formentlig, at ordsproget er udbredt fra Sjælland over Fyn til Jylland.

kommer vrimlende / hen over Diger trimlende, / det knyger ud af Himlene, / det sluger Hegn og Gaard (osv.).⁸

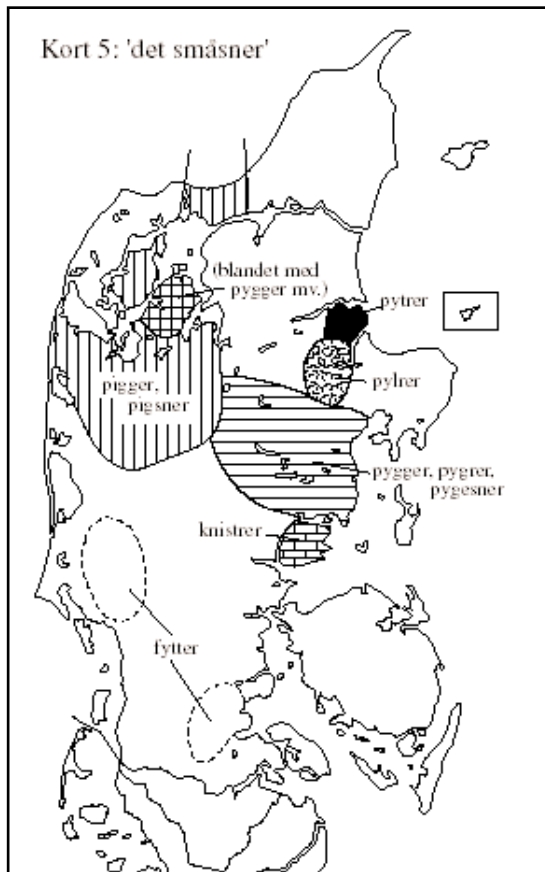
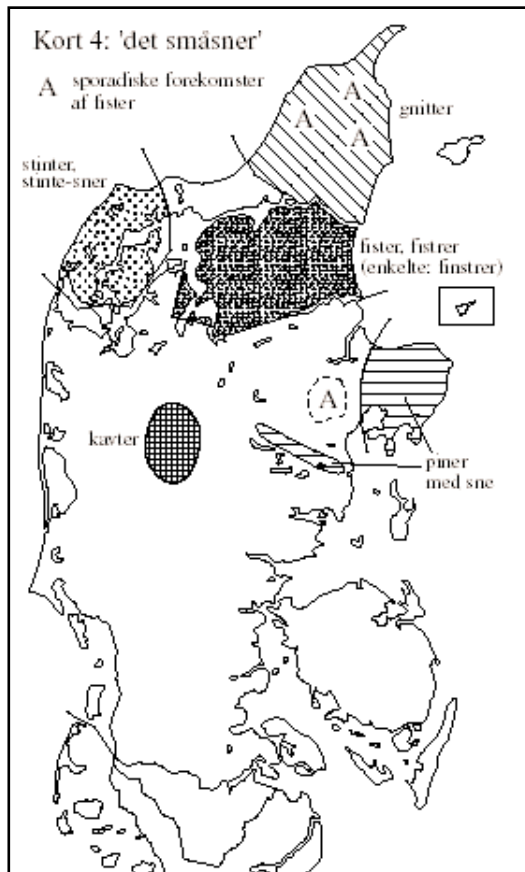
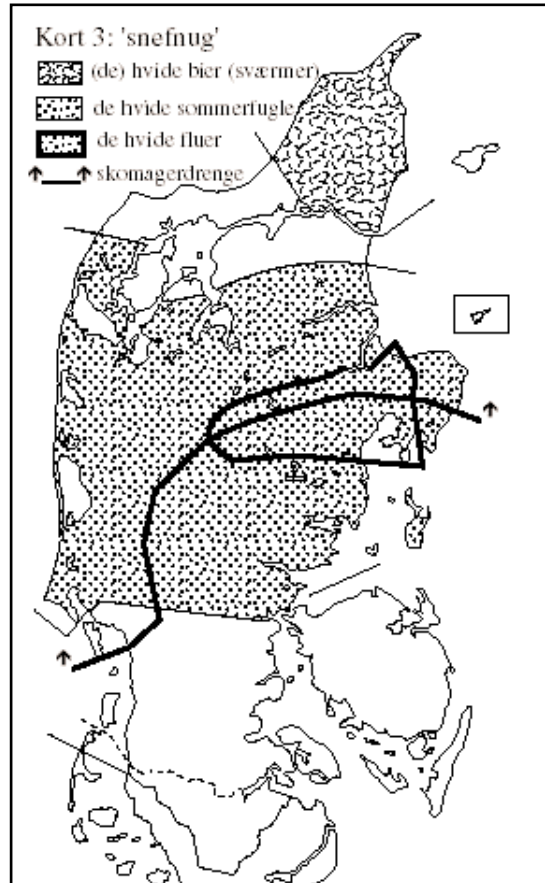
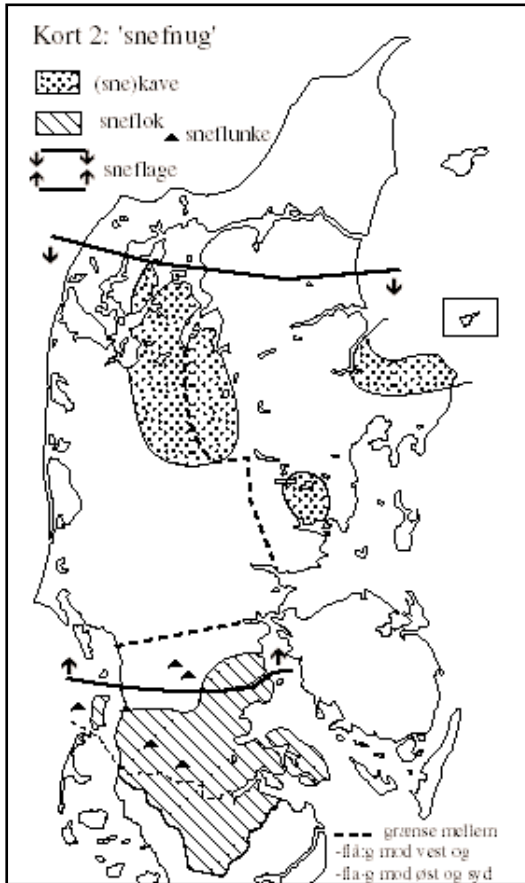
Men hvad betyder egentlig digtets første ord, *sneflokke*? Ja, det har ikke noget at gøre med den almindelige betydning af 'flok' (stor skare, stort antal), men betyder simpelthen 'snefnug'. At Aakjær så formodentlig spiller på den førstnævnte betydning, når han kæder *sneflokke* sammen med 'vrimlende', er en anden sag. I modsætning til fx 'knyger' i 3. linie stammer *sneflok* ikke fra Aakjærs dialekt (Fly sogn syd for Skive). I de danske dialekter findes ordet kun i sønderjysk⁹, jf. kort 2 ;men det forekommer i ældre rigsmål, fx hos H.C. Andersen. *Flok* i denne betydning stammer fra middelnedertysk VLOCKE (= (et) fnug), der også ligger til grund for tysk 'Flocke', fx i sammensætningen 'Schneeflocke'.

Betegnelsen for et (stort) snefnug på Aakjærs egn er *kaw:*, der må normaliseres *kave*, og tilsvarende: *snekave* – ord, som Aakjær da også bruger i flere værker. Kort 2 viser fordelingen af disse og andre jyske betegnelser (med en vis udbredelse) for snefnug. Det ses, at foruden i et midtvestjysk område findes *kave* spredt afhjemlet i Norddjursland og det sydlige Midtøstjylland. I Sønderjylland er der enkelte eksempler på betegnelsen *flunke* (og tilsvarende *sneflunke*), der egentlig betyder gnist og her refererer til snefnuggenes glitren i solskin.

Den almindeligste betegnelse er *sne*- hhv. *snøflage*, der anvendes i hele Midt- og Sydjylland samt egnene umiddelbart syd og nord for dette område (jf. kort 2). Grænsen mellem udtaleformerne (sne)-*flå:g* og *-fla:g* går lidt vestligere end hovedgrænsen mellem vest- og østjysk dialekt. Sneflage er også afhjemlet både nord og syd for det indtegnede område, men ikke så tæt. *Snefnug* er et ret nyt indlån i de jyske dialekter: det kendes i varierende udtale, fx *-fnog*, *-fnoch*, men overalt ved siden af rigsmålsudtalen. Der foreligger adskillige andre dialektale betegnelser for snefnug, fx *gnit*, *snegnit* (Vendsyssel), *snefiling*

⁸ Trykt i afsnittet "De fire Vinde" i digtsamlingen *Vejr og Vind og Folkesind* (1916) s. 9f.

⁹ Ordet er fx benyttet af den alsiske digter Martin N. Hansen i en dialektal gendigtning af et Robert Burns digt: (glæde er som..) *en Sneflok hvid i åfen Bæk, / i næste Nu for ålti væk* (åfen = åben, ålti = altid). Martin N. Hansen: *Nogle digte af Robert Burns* (1951) s. 78.

(Sydvestjylland) og *tave*, *snetave* (Midtøstjylland), men alle kun med meget lille udbredelse.

Man har også anvendt billedlige udtryk for både snefnug og snevejr. Talemåden *de hvide bier sværmer* er kendt over hele Jylland; i Vendsyssel ser den ud til at være ganske almindelig. Snefnuggenes størrelse og bevægelse har også ledt tanken hen på andre insekter mv.: de betegnes *hvide fluer* i Midtøstjylland og *hvide sommerfugle* i Syd- og Midtjylland og lidt længere nordpå, jf. kort 3. Til det sidstnævnte udtryk føjes *fra Norge* flere steder på Ringkøbing-Skjernegnen. Man ville nok snarere forvente at træffe denne tilføjelse i Nordjylland, men der optræder den ikke. For store snefnug, ofte tøsne, bruges spredt i størstedelen af Nørrejylland et udtryk, der i rigsmålet næsten udelukkende er forbeholdt store regndråber, nemlig *skomagerdreng* (jf. kort 3), fx 'det flyver med skomagerdreng' (Hanherred). Betegnelsen udvides enkelte steder til *hvide skomagerdreng* eller til *skomagerdreng med syle (i røven)* (Vendsyssel); tilføjelsen af *syle* tyder på, at der her tales om frostsne. I Ringkøbing-Skjern området har også skomagerdreng et enkelt sted fået tilføjelsen *fra Norge*.

'Det småsner' eller 'det sner lidt' er der især i Nørrejylland adskillige egnbestemte ord for. Kort 4 og 5 viser de mest udbredte. I Vendsyssel siger man 'det *gnitter* (lidt)' eller 'det *gnittesner*' (begge ord oftest med udtalen *gnet-*), i Himmerland-Salling 'det *fister* (med sne)' og 'det *fistrer* (med sne)', enkelte steder 'det *finstrer*'. Mere spredt afhjemlet findes *fistre* også i Vendsyssel, Norddjursland og Midtøstjylland (jf. kort 4). På Djursland og i et område omkring Silkeborg-Skanderborg bruges udtrykket 'det *piner* med sne'; men den almindeligste betegnelse i Midtøstjylland er 'det *pygrer*', også skrevet *pygger*, *pykker*, sjældnere *pygesner* (jf. kort 5). Et område omkring Randers har i stedet *pylre* og lidt nordligere *pytre*. Også fra Salling er *pygre* og *pylre* afhjemlet; måske har disse ord tidligere været anvendt også i de mellemliggende områder. Bjerre herreds 'det *knistrer*' (også *gnistrer*) henviser formodentlig til genskæret fra snefnug i solskin (ligesom *flunke* ovf.).

I Vestjylland er 'det *stinter*' og 'det *stintesner*' (udtalt *stenj'ter*, *stænj'ter* etc.) tæt afhjemlet i Thy og på Mors (kort 4); *stinte* betyder

stænke og kan også bruges om småregn.¹⁰ ‘Det *kavter*’ er afgrænset til Hammerum herred og har måske forbindelse til *kave* (= snefnug, jf. ovf.). Størst udbredelse har ‘det *pigger*’, ‘det *pigrer*’ (med alternative udtaleformer som *pegger*, *pægger*): udtrykket er tæt afhjemlet i Hanherred og mere spredt i det øvrige, især midtvestjyske, område, der er indtegnet på kort 5. Formodentlig er disse ord nært beslægtet med *pygger* og *pygrer* ovenfor. Spredt i det øvrige Vestjylland og i Sønderjylland siges ‘det *fytter* lidt’; der er her tale om en sideform af *futte*. ‘Det *skaver*’ (el. *skavesner*) optræder enkelte steder i Midt- og Sydvestjylland, mens ‘det *fuger*’ også findes i Nordvestjylland og sporadisk i fx Vendsyssel og Sønderjylland (jf. ‘det *fu:cher*’, Als).

Ovenfor er nævnt både klart egnsbestemte ord og mere spredt forekommende ord. De helt tætte ordafhjemlinger og deraf følgende skarpe ordgrænser finder vi imidlertid først, når vi går over til betegnelserne for stærkt snefald, fygning mv.

3. Det knyger ud af himlene...

Som tidligere nævnt har Aakjær *knyger* i 3. linie i vinterdigtet ‘Nordovst’ fra sin hjemegns dialekt: det er det almindelige ord for ‘fyger’ i hele Vestjylland og dele af Øst- og Sønderjylland. Grænserne for *knyge* og *fyge* følger i store træk grænserne for de tilsvarende betegnelser *knog* og *fog*, der er indtegnet på kort 6. Dog ser det ud til, at *knog* er mere udbredt end *knyge* i Himmerland og størstedelen af Midtøstjylland. Omvendt synes *knyge* at have større udbredelse end *knog* i Ommersyssel og Sønderjylland. Djursland har spredt forekomst af både *knyge* og *knog*. Men i de fleste af de netop nævnte områder er *fyge* og *fog* det almindelige – eller i hvert fald det almindeligste. I nogle grænseområder bruger man *fyge* og *knyge* side om side. K.J. Lyngby anfører således i en optegnelse fra Sydslesvig (i 1859): “*de fycher å knycher* .. ellers (bruges) ej *knyge*”. En ældre kilde fra Ommersyssel bemærker, at *knyge* betyder det samme som *fyge*, “med hvilket Ord det og bestandigen forenes, (fx.) det *fyger* og *knyger* ud (= ude)”. I det vestlige Himmerland bruges videre udtrykket: *de*

¹⁰ Også fx ‘det *fuger*’ (jf. ndf.) kan bruges om småregn. – De fleste af de anførte udtryk findes ikke i ømålene. Dog er *kavte* afhjemlet fra Ærø, og *pinke* (Sydfyn og sydfynske øer) har måske forbindelse til pigre el.lign. jyske betegnelser.

¹¹ Ms. ved Ole Bork 1814 i Ny kongelig Samling 812e (ms. 262.1 på IJSK, s.11).

fy:ger å kny:ger fræ old: Wærdens Hjørner (= fra alle verdenshjørner) for at betegne, at fygningen rigtig tager fat.

I Vestjylland beskrives uvejret med et tilsvarende forstærkende udtryk, der blot ikke indeholder 'fyge': "så knøg det fra alle fire verdenshjørner og sneede fra det femte" eller ".. haglede ned i midten".¹² *Knyge* bruges også i forbindelser som "'vi var knøget inde" og "huset var knøget efter". *Knog* findes i udtryk som "*et få:le* (= farligt, gevaldigt) *knåg*" (Horsens-egnen).¹³ I et digt fra Mors hedder det:

*å kam dæ knåg fræ nu:ren,
mot al:teng' do'k sæ fu:ren*

(dvs.: og kom der knog fra norden, / måtte alting dukke sig for det).¹⁴ Ligesom *knyge* og *fyge* optræder *knog* og *fog* sammen i flere områder, fx siges på Åbenråegenen om længerevarende fygning mv.: *tre: daws fåch å tre: daws knåch å tre: daws u:nj væ:e* (= tre dages fog og tre dages knog og tre dages ondt vejr).

Knyge og *fyge*, *knog* og *fog* bruges om det forhold, at vinden flytter sne (eller sand, jord) hen over jordoverfladen mv. Dette kan tage sig ud, som om sneen løber af sted, og det er baggrunden for betegnelsen *rendefog*, der især bruges i Vendsyssel (med udtalen *ræjfo*, *ræjfog*), Hanherred og Himmerland (*rænifog*), mere spredt også i størstedelen af Midtøstjylland. *Knyge*, *fyge* etc. bruges imidlertid også om det forhold, at det sner samtidig med fygning med den tidligere faldne sne. Dette giver stedvis anledning til forstærkende betegnelser som fx. *himmerigs knog*, *himlendes* og *himmelrygendes knog*. Eller man danner sammensætninger med 'himmel', jf. kort 7 og 8. Størst udbredelse af fog-sammensætningerne har *himmelfog*, der bruges i et større midtøstjysk område samt i Sønderjylland og lidt længere mod nord; Sundeved-Als har endvidere betegnelsen *himmel-snefog* (jf. kort 7). I Himmerland og Hanherred er det et *himmelrendefog*, når det sner og blæser stærkt. Elementernes rasen synes endnu stærkere i Vendsyssel, hvor der kan være et *himmelbetændt rendefog* eller *overkast rendefog* (= meget stærkt (uvejr), jf. ndf.). Fra Hjør-

¹² Jf. J.C. Christensen: *Kakkellovnsjov* I. (1905) s. 13, hhv. H.F. Feilbergs jyske ordbog under *knyge*.

¹³ *Knog* udtales *knåg*, bortset fra Thy, der har stød på udlyden: *knåg'*.

¹⁴ I digtet "*En gang var Mors forblæst og bar*", citeret efter A.C. Skyum: *Morsingmålets ordforråd* (1952) s. 82.

ring-egnen er endog anført: *himmelbetændt øwerkåst rejfo*¹⁵ – så kan snefoget vist ikke blive værre!

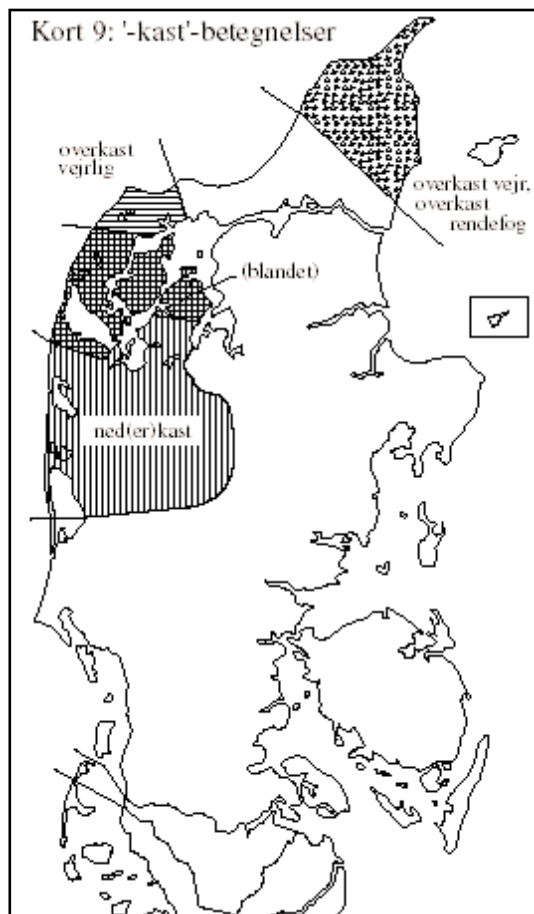
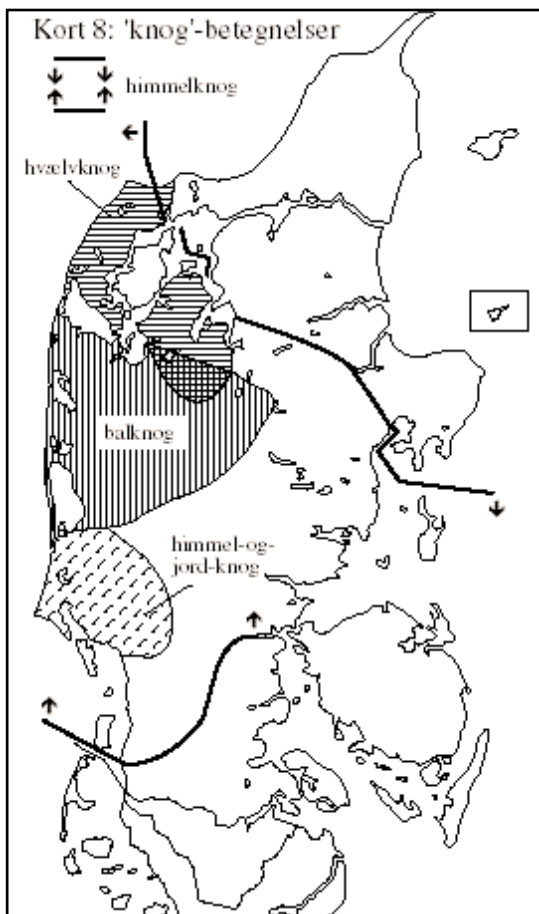
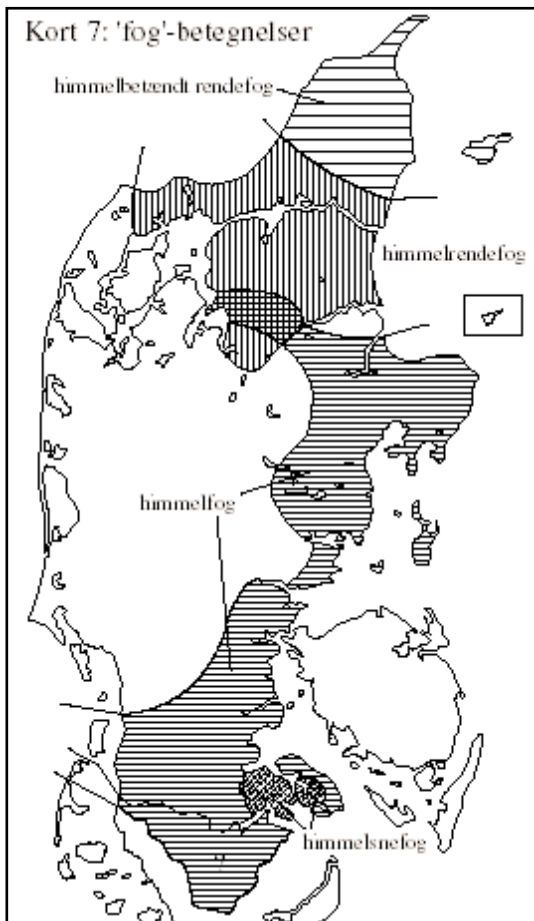
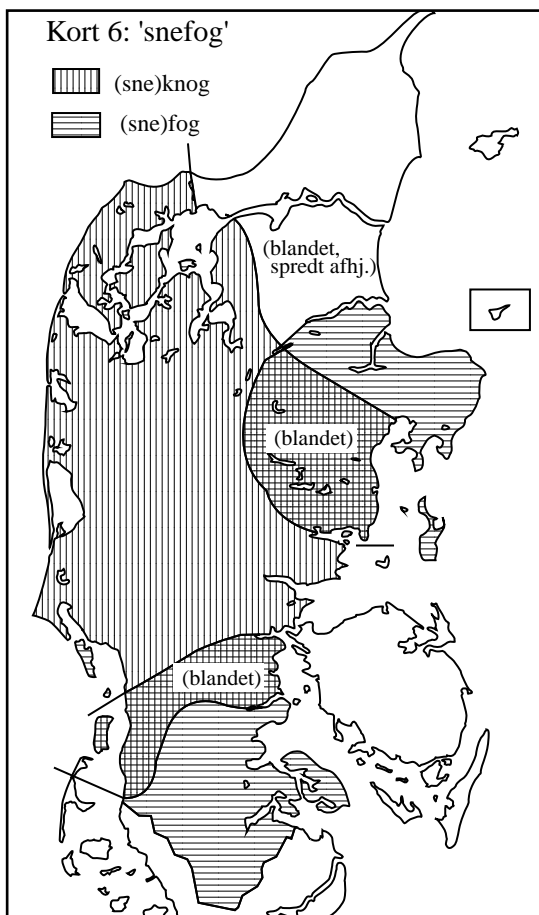
Men også det nordvestjyske *hwæl:knåg og -knåg'*, dvs. hvælvknog, betegner en forrygende snestorm: jord og himmel, ja hele himmelhvælvet står i et. Ordet er almindeligt i Thy og Salling, men bruges ikke (eller i hvert fald yderst sjældent) på Mors, jf. kort 8. I Salling og sydligere foreligger også en *r*-form, *hwærlnkån*, der måske svarer til *hvirvelknog* snarere end til *hwælvknog*. Syd for og lidt ind i *hwælvknog*-området bruges betegnelsen *balknog*, der er udbredt i størstedelen af Midtvestjylland, men med varierende udtale af første sammensætningsled: *bal*, *bal'* i den nordlige del, *bol:*, *bål:* (og enkelte steder *bul*) i den sydlige og østlige del af dette område. *Bal* betyder her 'voldsom, stærk' og kan også bruges især om hård og streng vinter: 'bal vinter'. Mod syd og øst findes også spredt afhjernet *bel-*, *bælnog*, der formentlig repræsenterer ordet *bælgknog*, dannet parallelt med 'bælgmørke'.

I de områder, der netop er nævnt under *knog*-betegnelserne, kaldes stærk snestorm også *himmelknog* (dog kun sporadisk afhjernet i Thy). Videre er dette ord almindeligt i det øvrige Vestjylland, Midt- og Sydøstjylland samt den nordlige del af Sønderjylland, jf. kort 8. Altså stort set i hele *knog*-området (jf. kort 6). I det meste af Sydvestjylland bruger man desuden den udvidede betegnelse *himmel-og-jord-knog* til angivelse af, at himmel og jord står i et, eller (sjældnere), at der er jordfygning samtidig med snefald.¹⁶

De sidste snevejsbetegnelser, der skal nævnes, refererer til, at sneen kastes ned ovenfra af vindstød eller storm. I Vendsyssel kan man som tidligere nævnt have overkast rendefog, men også blot *øwerkåst we'r*, dvs. *overkast vejr* (jf. kort 9). I Nordvestjylland og Salling, hvor man oftest siger 'vejrlig' i stedet for 'vejr', har man tilsvarende: *øwerkåst wæj:le*, altså *overkast vejrlig* (eller *vejr-lag*, jf.

¹⁵ Ejner Andersen: *Hjørringborgere og oplandsbønder* (1970) s. 35. Formentlig har forfatteren dog her taget sig den digteriske frihed at sammenkoble to forstærkende betegnelser, der normalt holdes adskilt i dialekten.

¹⁶ Især i Vendsyssel og på Læsø har man *kno'g* som betegnelse for et korterevarende, hårdt vintervejr i begyndelsen af foråret. Her er ikke tale om *knog* (= fygning), men om (et) *knug*. Ordet optræder især i sammensætningerne *lam:kno'g* og *wi:bkno'g* (= lamme- og vibeknug, dvs. hård vinter, når lammene er nyfødte, hhv. når viben er kommet).

formen *weerlau* fra Hanherred). Når storm eller hårde vindstød kaster sneen ned, bliver uvejret lige så forrygende som under et *hvælvknog*; i hvert fald anføres *overkast vejrlig* og *hvælvknog* mange steder som ensbetydende. Hvor der skelnes, betegnes *hvælvknog* som det hårdeste uvejr.

I størstedelen af *overkast vejrlig*-området samt i hele Midtvestjylland (jf. kort 9) bruges også betegnelserne *nedkast* el. *nederkast* med udtaleformer som *ni:kåst*, *ni:erkåst* og *nejekåst*. Hermed betegnes egentlig blot nedbør; men ordet bruges især om sne (stedvis også om slud og hagl). Det samme gælder *nederkast vejrlig*, der er afhjemlet fra Thy og Mors.¹⁷

Ovenstående viser (sammen med kort 6-9), at det især er nord- og vestjysk, der har et righoldigt inventar af udtryk for snefog af forskellig styrke og karakter i øvrigt. Måske står dette i forbindelse med, at disse områder grænser op til havet: snefog, der kommer ind fra havet og rammer kystegnene, bliver formodentlig mere forskelligartet end snefog længere inde i landet og kan derfor kræve (eller give anledning til) flere betegnelser.

4. .. og nu kom Kjørmes-Knud!

Der bruges i dialekterne flere andre billedlige udtryk for snefald end de i afsnit 2 ovf. nævnte (de hvide bier sværmer, etc.). De øvrige falder i jysk hovedsagelig i to grupper: den ene med udtryk vedrørende kyndelmisse knude, den anden med betegnelser for, at 'nogen ryster noget, så der daler noget ned', fx.: *englene* (el. *Vorherre*) *ryster dyner*, *konerne ryster blå*.

Første gruppe indeholder især talemåden: *kjør:mes knu:d holder heru:d med fi:r hwi:d stu:d*, dvs.: kyndelmisse knude holder herude med fire hvide stude ('kyndelmisse' også med udtaleformer som fx *kjør:mus*, *-mos*, *-mis*). Denne talemåde er i store træk afgrænset til Midt- og Sydjylland. Den har inspireret Aakjær til digtet 'Kjørmes Knud', hvor den anføres som indledning under betegnelsen *Buendmandssej* (bondemand-sige, -talemåde).¹⁸ Af rimene både i dette

¹⁷ Derimod har *nedfald* og *nedfaldsvejr*, der bruges i Vendsyssel og størstedelen af Østjylland, ikke opnået en tilsvarende specialisering: de betegner al slags nedbør, omend *nedfald* ifølge enkelte oplysninger især betyder snefald.

¹⁸ "Vejr og Vind og Folkesind" (jf. note 8), s. 22 ff.

digt og i talemåden fremgår det tydeligt, at *knu(:)d* er det samme som *knude* (= strengt vintervejr). Men begge steder (så vel som i sidste linie af Aakjærs “Nordovst”-digt, citeret i afsnitsoverskriften) spilles der helt oplagt på ordets nære lighed med personnavnet Knud. I fynsk og sjællandsk kendes en tilsvarende talemåde om kyndelmisse knude (med udtaleformer som fx *kø:rmes*, *kym'es* i fynsk og *kønermus*, *-møs* i sjællandsk). På Sjælland og Møn har man endvidere: *kyndelmisse knude ryster sine klude*.

Dermed er vi på vej over i den anden gruppe billedlige udtryk: de talemåder mv., der indeholder elementet *ryster*. De enkelte udtryk her synes ikke umiddelbart at kunne afgrænses til bestemte geografiske områder. Fra denne gruppe skal blot nævnes endnu to eksempler: *Massi Mue rester hinne Skindkjovl* (= marts moder ryster sin skindkjole; fra Mors), og: *gjertrø å bæ:nj di röste dje æ:nj* (= Gertrud og Bende de ryster deres ende; fra Horsens-egnen). I sidstnævnte talemåde hentydes der til blæst og snevejr omkring de gamle kalenderdage gertrudsdag og benediktsdag, 17. og 21. marts.

Med dette er vi nået langt hen på vinteren – og til vejs ende med behandlingen af snevejrsmetaphorer mv. Afsluttende kan vi lade kompasnålen (og vindretningen) dreje 180 grader: fra nordøst hos Aakjær til sydvest hos Blicher. I de sidste linier af “Det er hvidt derude” formulerer Blicher nemlig det, de fleste sandsynligvis har længtes efter, mens de gik i vinterens sne (snø) eller var spærret inde af dens fog og knog:

Kom Sydvest, som Frostentvinger!
 Kom med dine Taagevinger!
 Kom og løs den bundne Jord!

Ove Rasmussen:

Labo, bilmer, vimming – indbyggernavne til mindre jyske bebyggelser

Skibonit, sønderborgenser, randrusianer – sådanne dannelser (nogle vil nok sige misdannelser) er jo velkendte som betegnelse for indbyggere i vore større købstæder.¹ Alligevel føler de fleste sikkert, at disse betegnelser i sproglig henseende virker fremmedartede; afledningselementerne (*-nit, -enser, -ianer*)² er da også alle af fremmed oprindelse og udgår fra latinske afledningselementer. Det antages, at de ikke er ældre end fra 1600- og 1700-tallet, og at de med sandsynlighed udgår fra byernes katedralskolemiljøer og andre lærdomscentre, hvor der undervistes i latin. Der kan dog også være tale om indlån fra tysk, hvor lignende dannelser forekom.³ Det fremmede præg understreges af, at trykket er flyttet fra det ord, der danner grundlag for afledningen (Skive, Sønderborg, Randers), hen til det fremmede afledningselement. I visse tilfælde har et indbyggernavn dannet med et sådant fremmed afledningselement efterhånden vundet eneret i sproget; det gælder f. eks. århusianer, vejlenser og flere. Men i andre tilfælde findes der ældre hjemlige dannelser – til Skive således *skivebo*, til Sønderborg sønderborger og til Randers *randersing* (udtalt *raj-*

¹ Se oversigt i *Dansk Sprognævn Årsberetning 1956/57* s. 10 ff.

² Jf. Vibeke Dalberg: *-boere, -gensere, -nitter og andet købstadsfolk*; i *Festskrift til Kristian Hald* (1974) s. 13 ff.

³ I et enkelt tilfælde er der til et sognenavn dannet et indbyggernavn med fremmed afledningselement, *stabyaner* (til 2513 Staby sogn), som er opgivet af 3 forskellige meddelere. Når vi netop her træffer en sådan fremmed dannelse, kan det måske hænge sammen med, at der i Staby har været højskole (så tidligt som 1866), vinterlærerseminarium og efterskole (jf. Alfred Kaae: *Staby sogn* (1972) s. 270 ff. Kaae anvender i øvrigt også (side 272) betegnelsen *stabyaner*).

ing). Når det drejer sig om indbyggernavne til større lokaliteter, er de ældre hjemlige afledninger derimod dominerende; af f. eks. Vendssyssel, Thy, Salling og Angel dannes således med *-bo*: *vendelbo*, *thybo*, *sallingbo*, *angelbo*, og af f.eks. Mors, Samsø, Als og flere dannes med *-ing*: *morsing*, *samsing* og *alsing*.

Også for lokaliteter mindre end købstæderne findes der indbyggernavne dannet med hjemlige afledningselementer, men de er naturligt nok ikke så kendte, idet deres anvendelse jo ofte er begrænset til den nærmeste omegn. I det følgende skal vi se nærmere på sådanne indbyggernavne dannet til jyske bebyggelsesnavne med afledningselementer, hvoraf de vigtigste er *-bo*, *-ing*, *-er*, *-folk* og *sogner*.

Materialet, der danner grundlag for den følgende fremstilling, stammer i alt væsentligt fra vore meddeleres besvarelse af følgende spørgsmål på en spørgeliste, der blev udsendt i 1957:

1. Hvad kalder beboerne i Deres sogn sig selv (f. eks. *æ aggerboer(e)*, *nissumbo*, *(de) pederstrupper*, *(de) sorringer*, *(æ) kalslunder*, *(æn) fannik*)? Angiv både ental og flertal.

2. Hvad kalder beboerne i Deres sogn nabosognenes folk? Angiv ental og flertal.

Der foreligger godt 1000 besvarelser af den pågældende spørgeliste, og fra næsten alle meddelere er der givet oplysninger om i det mindste èt indbyggernavn for hjemsogets indbyggere. Imidlertid synes indbyggernavnene for de mindre bebyggelser undertiden at være af knap så fast karakter som for købstædernes og de større områders vedkommende; spredt forekommer der således oplysninger om, at der ikke fandtes noget særligt indbyggernavn, men at man blot sagde "*den*" eller "*dem fra xx* (landsby- eller sognenavn)". Ligeledes kan der være usikkerhed om dannelsen af indbyggerbetegnelsen, så at der undertiden til det samme stednavn kan dannes indbyggernavn med forskellige afledningselementer. Mange meddelere har kun opgivet èn form og har altså ikke fulgt opfordringen til at opgive både ental og flertal. Ofte fremgår det desværre ikke af besvarelsen, om formen gælder ental eller flertal, men i mange tilfælde kan man af formelle grunde slutte sig til, at der må være tale om en flertalsform. Når der i materialet synes at være en tendens til fortrinsvis

at opgive en flertalsform, er grunden uden tvivl, at indbyggernavne oftere anvendes om en gruppe personer end om en enkelt person.

En mindre del af materialet hidrører fra Jysk Ordbogs samlinger. Ved hjælp af ordbogens sidsteledskartotek har det været forholdsvis let under de enkelte afledningselementer (*-bo*, *-er* etc.) at finde frem til indbyggernavnene. Det viste sig, at størstedelen af dette materiale er udskrevet fra artikler af Gudmund Schütte i forskellige tidsskrifter og årbøger i årene 1912 – 1958.⁴ Schüttes materiale stammer dels fra bogen *Dansk Navneskik*⁵, dels fra Evald Tang Kristensens optegnelser⁶, dels endelig fra nogle optegnelser indsendt til Schütte fra private meddelere.⁷

I det følgende skal vi belyse de enkelte afledningselementers geografiske udbredelse, og i de områder, hvor to eller flere afledningstyper rækker ind over hinanden, skal vi se på, om bestemte stednavnetyper foretrækker et bestemt afledningselement ved dannelsen af indbyggernavnet. I forbindelse hermed vil det blive overvejet, om vi ad den vej kan sige noget om afledningselementernes relative alder i overlappingsområdet. Der skelnes i denne sammenhæng mellem på den ene side et ældre lag stednavne (omfattende ikke-sammensatte navne som *Skern*, *Gjøøl* etc., samt navne med endelserne *-um*, *-inge*, *-sted*, *-lev*, der regnes for at stamme fra tiden før ca. år 800), på den anden side et yngre lag (hovedsagelig omfattende stednavne på *-(t)rup* (opr. *-torp*) og *-bøl*, der regnes for at stamme fra vikingetiden og middelalderen).⁸

---

⁴ De første artikler kom i *Højskolebladet* 1912 og den sidste i *Skivebogen* 1958. Mest omfattende er materialet i artiklerne *Folkelig Hof- og Statskalender* (i *Danske Studier* 1914 s. 29-37), *Indbyggernavnene*, dansk Sprogforsknings Stedbørn (i *Danske Folkemaal* 1941 s. 17-22), samt i bogen *Danske Stednavne fra Arilds Tid* (1927). Jfr. i øvrigt Lis Weise: *Danske indbyggernavne på -inge* (1983) s. 164.

⁵ *Dansk Navnskik* ved Frederik Nielsen, Axel Olrik og Johannes Steenstrup (1899).

⁶ I bogen *Danske ordsprog og mundheld, skjæmtesprog, stedlige talemåder, ordspil og samtaleord* (1890).

⁷ Jf. *Danske Stednavne fra Arilds Tid* s. 47.

⁸ Jf. Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* bd.I s. 25 ff. og s. 114 ff.

Men før en gennemgang af de enkelte typer af afledte indbyggernavne skal vi kaste et blik på et karakteristisk træk i materialet. Det blev ovenfor nævnt, at der i spørgelistebesvarelserne er en tendens til at opgive flertalsformer; på samme måde er der en markant forkærlighed for at anvende bestemt form af indbyggernavnet, når der opgives flertalsformer. I vest- og sønderjysk danner man jo normalt bestemt form ved hjælp af en foransat artikel (f. eks. *æ mand* og flertal *æ mænd*), mens østjysk ligesom rigsmålet danner bestemt form med en endelse (*manden* og flertal *mændene*). Men når det gælder indbyggernavne viser såvel spørgelistebesvarelser som andet materiale, at man i østjysk syd for Mariager fjord, i store dele af sønderjysk og i et mindre nordvestligt område i Vendsyssel (se kort 1) i stedet anvender den foransatte artikel *de*, f. eks. *de tornbyfolk* (1212 Tornby⁹) *de skejbojere* til Skejby (i 2064 Elsted sogn), *de hejlsinger* til 2394 Hejls, *de gjennerboer* til Genner (i 3204 Øster Løgum sogn), *de bredstensognere* til 2323 Bredsten. Som det ses, er konstruktionen med *de* ikke bundet til en bestemt type indbyggernavne.

I bogen *Bestemt og ubestemt substantiv* (1927) går Aage Hansen (side 161 ff.) ud fra, at konstruktionen er af hjemlig oprindelse, og at indbyggernavne som *de rendsinger*, *de lækninger* er dannet i tilslutning til anvendelsen af *de* foran slægtsnavne (f. eks. *de Rother* = familien, slægten Rothe). Derimod antager han, at anvendelsen af *de* foran fremmede indbyggernavne (f. eks. *de romere*) stammer fra tysk, og at f. eks. *de ribere* er dannet i analogi hertil. Det er dog næppe rimeligt at antage, at den hyppige brug af foransat artikel *de* ved øst- og sønderjyske indbyggernavne skulle være dannet i tilslutning til en ikke særlig hyppig anvendelse af slægtsnavne i flertal. Foransat artikel har jo gammel hævd, hvor et tillægsord står foran navneordet (f. eks. *de stærke karle*), og når et stednavn i nogle dialekter kan stå på samme plads som tillægsordet (f. eks. *de Gerlev karle*), ja så er det vel nærliggende, at man i tilslutning hertil kan udvikle konstruktionen *de gerlevere*.

---

⁹ Nummeret foran et sognenavn refererer til nummereringen i *Topografisk ordning af Danmarks egne*. Nyudgivet af Dansk Folkemindesamling (1967).

-bo

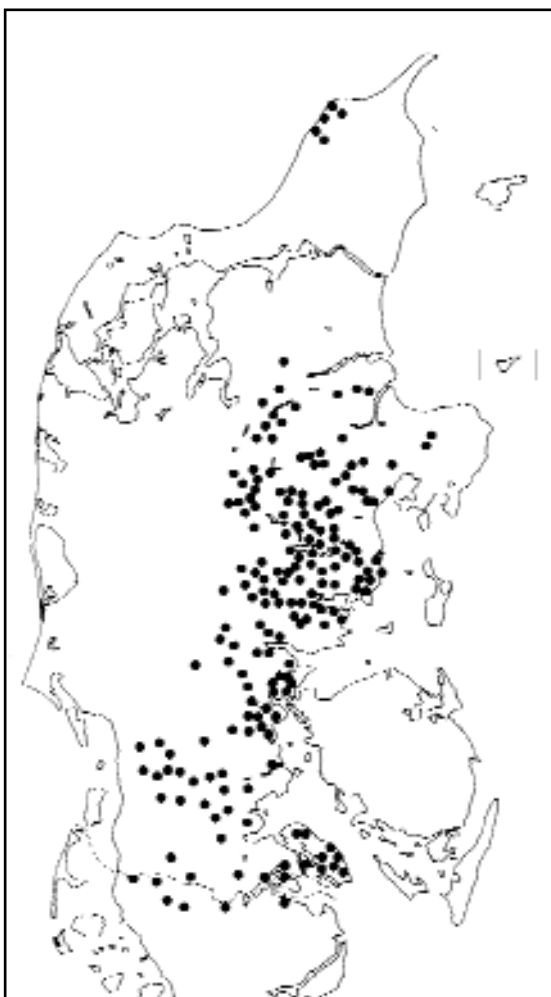
Som nævnt i indledningen er det ikke altid muligt ud fra besvarelserne at afgøre, om der er tale om en flertals- eller en entalsform af de opgivne indbyggernavne, og det gælder for mange af de navne, der dannes med *-bo* som sidsteled. Den oprindelige entalsform *-bo* med flertal *-boer* er dog afhjemlet overalt, og i Thy, Salling og på Mors afspejler stort set alle oplysningerne dette oprindelige forhold. I de øvrige områder opgives ofte som sideform en flertalsform på *-boere*, hvortil sekundært dannes en entalsform *-boer*. Spredt afhjemlet forekommer dog også en bøjning *-bo* med flertal *-boere*.

Indbyggernavnene af denne type dannes normalt ved, at *-bo* lægges direkte til det stednavn, der ligger til grund for dannelsen. I det følgende gives en gennemgang af en række tilfælde, hvor stednavnets nuværende form forandres ved dannelsen af indbyggernavnet.

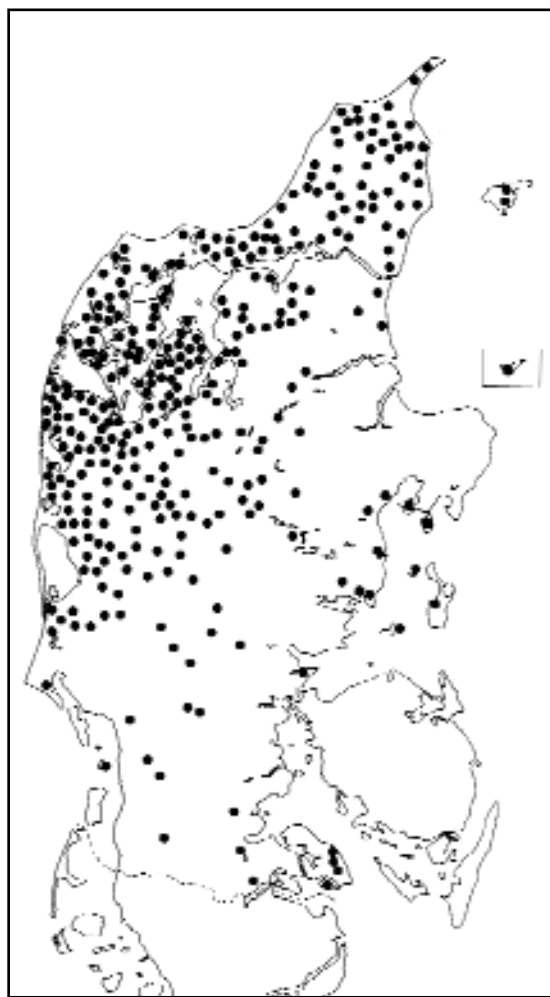
Egentlige svækkelser af sidsteleddet i stednavnet er relativt sjældne. Til Stavad (i 1252 Tise sogn) dannes indbyggernavnet *stavbo* (svarende til den lokale udtale af stednavnet, *staww*), til Hvilshøj (i 1261 Øster Brønderslev) dannes *hwilsebo*, til 1397 Helligsø dannes *hilsibo*, og til 1859 Hvornum dannes *hvonbo*, hvor endelsen *-um* helt er svundet.

Et par stednavne, der optræder som bestemt form af navneord, indgår i indbyggernavn med den ubestemte form; det drejer sig om Skagen (der er bestemt form af et gammeldansk *skaghi* med betydningen 'spids, fremragende terrænformation') med indbyggernavnet *skawbo* og Skellet (i 1495 Mou sogn) med *skelbo*.

I en række tilfælde sker der mere radikale ændringer af stednavnet, idet hele førsteleddet forsvinder, så at indbyggernavnet alene består af sidsteleddet *+bo*. Fælles for disse navne er det, at stednavnets sidsteled er (eller har været) et selvstændigt navneord. Herhen hører indbyggernavne som *havbo* til Sønderhav (i 3231 Holbøl sogn), *holmbo* til Tandsholm (i 3253 Tandslet sogn), *hvarrebo* til Pirupshvarre (i 1275 Hune sogn; *hvarre* betyder opgang eller opkørsel fra stranden gennem klitterne), *klosterbo* (til 3119 Løgumkloster), *kjaerbo* (dvs. kærbo) til Kisumkær (i 2471 Estvad sogn), *mindebo* til Torsminde (i 2513 Staby sogn; *minde* er et ældre ord for 'munding' – her brugt om udmundingen af Nissum Fjord), *møllbo* til Klitmøller

Kort 1:

Indbyggernavne, der danner flertal bestemt form med foranstillet, artikel *de*.

Kort 2:

Indbyggernavne afledt med *-bo*.

(På disse og efterfølgende kort er signaturene placeret ikke efter meddelernes proveniens, men efter det stednavn, hvortil indbyggernavnet er dannet)

(i 1336 Vester Vandet sogn), *ryebo* til Tandsryd (i 3253 Tandslet sogn; lokalt også blot kaldt Ryde; *ryde* betegner et engdrag med risbevoksning), *rønnbo* til 2431a Thyborøn (*røn* betegner et stenet strandområde) og *sundbo* til Vildsund (i 1356 Skjoldborg sogn), til Oddesund (i 1403 Odby sogn) og til Sebbesund (i 1614 Sebber sogn). – For sig står ønavnet Endelave med indbyggernavnet *labo* dannet til stednavnets sidsteled, hvis oprindelse er usikker; ud fra stednavnets sidsteledstryk og ud fra indbyggernavnet antager man, at sidsteleddet (-lave) kan have været øens oprindelige navn.

I andre tilfælde svinder stednavnets sidsteled, når der dannes indbyggernavn. Det gælder for følgende: til Melholt (i 1229 Dronninglund sogn) dannes *mjelbo*, til 1291 Øland dannes *øbo* (hvilket svarer til sognets ældre navn, i 1272 skrevet Øø; efterleddet -land er først kendt fra 1500-tallet), til Agerø (i 1419 Karby sogn) dannes *aggerbo* (svarende til det ældre navn, i 1231 skrevet Akær), til 1999 Anholt dannes *annibo* (svarende til øens ældre navn, i 1250 skrevet Anund; først fra 1400-tallet kendes tilføjelsen -holt), til 2032 Helgenæs dannes *helbo* og til 2123 Tunø dannes *tundbo* (svarende til øens ældre navn, i 1216 skrevet Thund).

Indbyggernavne som *øbo* og *labo* nævnt ovenfor tyder på, at der er tale om gamle dannelser og på, at indbyggernavne i visse tilfælde kan være forholdsvis stabile sproglige størrelser. At navnedannelserne på *-bo* kan være dannet allerede i den tidlige middelalder, bekræftes af forekomsten af en række indbyggernavne anvendt som tilnavne. I artiklen Gamle angivelser af hjemhørighed¹⁰ har Rikard Hornby således registreret 14 middelalderlige indbyggernavne på *-bo* dannet til jyske lokaliteter, der for de flestes vedkommende falder inden for det nuværende forekomstråde. Et enkelt, *Gernbo* (tilnavn til en person, der optræder i 1353 i Skåne), skal være dannet til Gern herred, der dog falder uden for det nuværende centrale forekomstråde; påfaldende er det, at der i spørgelistebesvarelserne findes et enkelt indbyggernavn på *-bo* i Gern herred; oplysningen herom stammer fra vor meddeler i 2174 Gjern sogn, der opgiver, at navnet for sognets indbyggere er *gjanboere*. Hvis det middelalderlige tilnavn ikke er dannet i Skåne, hvad der er mindre sandsynligt, kan der altså være tale om en ubrudt tradition fra 1300-tallet til i dag.

Den nuværende udbredelse fremgår af kort 2, der viser en tæt afhjæmning af typen i Vendsyssel, Nordvesthimmerland, Thy, Mors, Salling, Vestjylland (med Fjends) og Sydvestjylland (især den nordlige del). Uden for dette område forekommer der spredte afhjæmlinger i det østlige Himmerland, i Midtøstjylland (især i periferiområder nær kysten og på øerne Tunø og Endelave) og i Syd- og Sønderjylland.

---

¹⁰ I bogen *Ti afhandlinger Udgiven i anledning af Stednavneudvalgets 50 års jubilæum* (1960) s. 125 ff.

I Vestvendsyssel, Thy og på Mors konkurrerer *-bo* med *-folk*, og det lader sig næppe afgøre, hvilken af de to typer, der er ældst i området; begge kan knyttes til stednavne af såvel ældre som yngre type, og i adskillige tilfælde indeholder materialet indbyggernavne på såvel *-bo* som *-folk* til det samme stednavn (jfr. nedenfor under *-folk*).

I Sydvestjylland konkurrerer *-bo* med *-ing*; indbyggernavnene på *-bo* er udelukkende dannet til stednavne af ældre type; det samme gælder de fleste af de stednavne, der danner indbyggernavn med *-ing*, og i flere tilfælde optræder det samme stednavn også her med såvel *-bo* som *-ing*; men som nævnt under *-ing* forekommer der dog her enkelte stednavne af yngre type, hvilket kan gøre det rimeligt at antage, at *-ing* har været et produktivt afledningselement på et relativt sent tidspunkt.

I Sydvestjylland og i den sydlige del af Hardsyssel (Hammerum og Bølling herreder) konkurrerer *-bo* med afledninger på *-er*; i flere tilfælde kan der til det samme stednavn dannes indbyggernavn af begge typer, og det gælder stednavne med såvel ældre som yngre præg. Dog synes de yngre navne på *-(t)rup* at foretrække afledning på *-er*; i de to nævnte herreder indgår der således i materialet 8 navne på *-(t)rup*, der danner indbyggernavn på *-er*, hvoraf de tre dog har sideform på *-bo*. I den nordlige del af Sydvestjylland indgår der 7 stednavne på *-(t)rup* med afledningen *-er*, medens der ikke forekommer *-(t)rup*-navne med indbyggernavne på *-bo* i dette område. Det kan på denne baggrund antages, at afledningerne på *-er* har været produktive på et relativt sent tidspunkt (samtidig med eller efter *-(t)rup*-bebyggelsernes fremkomst), så at afledningerne med *-bo* altså måske repræsenterer en ældre måde at danne indbyggernavn på i dette område.

I Øst- og Sønderjylland er de sporadisk forekommende indbyggernavne på *-bo* normalt dannet til stednavne med gammelt præg; der forekommer således slet ikke i materialet dannelser til stednavne på *-(t)rup*. Dog er formentlig flere af de sønderjyske af nyere dato; det gælder ud over de ovenfor nævnte *havbo*, *holmbo*, *klosterbo* og *ryebo* også for de alsiske: *tandselbo* til Tandselle (i 3253 Tandslet sogn; Tandselle er først kendt fra 1705), *kettingskovbo*, *asserballe-skovbo* (begge i 3258 Asserballe sogn) og *notmarkskovbo* (i 3259 Notmark sogn). Til de fleste af disse navne findes i øvrigt sideformer

afledt med *-er*. Derimod kan der i følgende tilfælde være tale om ældre dannelser: *gennerbo* til Genner, der er opgivet af 4 meddelere og uden sideformer, *løgumbo* til Øster Løgum (opgivet af 3 meddelere, men med sideformer på *-ing* og *-er*), *kaløbo* til Kalvø (alle tre i 3204 Øster Løgum sogn) og *enstedbo* til 3223 Ensted. Er dette tilfældet, må der her være tale om rester af en tidligere større udbredelse af typen; på samme måde vil det være rimeligt at tolke de perifert beliggende forekomster i midtøstjysk med øerne Anholt, Tunø og En-delave.

-ing

Afledningerne på *-ing* optræder stedvis med varianten *-ning* som afledningsselement, og i nogle tilfælde er der til samme stednavn afhjemlet former med såvel *-ing* som *-ning*. Den sekundære form *-ning* forekommer hyppigst i sydvestjysk (i navnene *børkninger* til 2571 og 2572 Nørre- og Sønderbork, *tarpninger* til Tarp i 2593 Billum sogn og *signinger* til Sig i 2611 Tistrup sogn) og i det sydøstjyske område omkring Kolding-Haderslev (i navnene *limninger* til Lime (i 2326 Nørup sogn), *vorkninger* til Vork (i 2344 Egtved sogn), *hartninger* til 2372 Harte, *bjærtninger* til 2374 og 2392 Nørre og Sønder Bjert, *veerstninger* til 2661 Veerst, *andstninger* til 2665 Anst, *gamstninger* til Gamst (i 2665 Anst sogn), *halkninger* til 3016 Halk og *lertninger* til Lert (i 3041 Sommersted sogn)); mere spredt findes *-ning*-formen i Himmerland (i navnene *nivninger* til 1454 Nibe, *alsninger* til 1541 Als sogn og *skalsninger* til 1726 Skals), på Ribeegnen (i navnene *semninger* og *hømninger* til Seem og Høm, begge i 2707 Seem sogn), samt endelig syd for grænsen (i navnene *brarpninger* til 3145 Brarup og *lækninger* til 3148 Læk).

I et par tilfælde har vi at gøre med en afvigende form på *-ings*; det gælder indbyggernavnene for to sogne på Als, 3263 Havnbjerg med indbyggernavnet *havnbjerrings* og 3265 Nordborg med indbyggernavnet *nøborrings* (ved siden af *nøborring*). Det udlydende *-s* må antages at have samme oprindelse som i indbyggernavne omtalt under *-sogner*.

Sekundær er også entalsformen på *-inger*, der forekommer i enkelte sogne i sønderjysk (hovedsagelig i det østlige sønderjysk), hvor der ifølge meddelerne er sammenfald mellem ental og flertal;

normalt opgives dog af anden meddeler den regelrette entalsform på *-ing* for de samme navne.

Indbyggernavnene på *-ing* dannes oftest ved, at afledningselementet lægges umiddelbart til stednavnet; men ved denne type forekommer der ofte svækkelser af stednavnets sidstestavelse. Sådanne ændringer skal belyses nærmere i det følgende.

En tryksvag selvlyd i stednavnets andenstavelse forsvinder således regelmæssigt: af Gatten (i 1573 Flejsborg sogn) dannes en *gating*, af 2687 Vejen dannes *vejninger*, af Tønder dannes *tøndringer* etc. I et enkelt tilfælde svinder endda hele den tryksvage stavelse: til 3105 Daler dannes således *dalinger* (ved siden af *dalringer*).

I et par tilfælde sker der svind af en udlydende medlyd: af Søst (i 3212 Rise sogn) dannes således en *søsing* (der dog er den form, man skulle vente ud fra stednavnets ældre skrivemåder uden *-t* og ud fra den nuværende lokale udtale *søøs*) og af Dynt (i 3245 Broager sogn) dannes *dynninger* (ved siden af det regelrette *dyntinger*). I et enkelt tilfælde er der omvendt tilkomst af en medlyd: til Knud (i 3031 Fjellstrup sogn) dannes *knudsinger*; det indskudte *-s-* kan tænkes at være udviklet i tilknytning til det nærliggende Knudshoved.

Mere iøjnefaldende er de ændringer, der kan indtræde, når der dannes indbyggernavn til et stednavn, der er dannet ved sammensætning eller afledning. Almindeligt forekommende er tab af selvlyden i stednavnets sidsteled. Det gælder for navne på *-um* (f. eks. 1791 Vium med *vimminger*, 2579 Oddum med *oddminger*, 3204 Øster Løgum med *løjminger* eller *lyminger*), *-bøl* (f. eks. 3171 Niebøl med *niiblinger*, 3241 Dybbøl med *dyblinger*, 3244 Nybøl med *nyblinger*), *-(t)rup* (f. eks. 3145 Brarup med *brarpninger*, Hjarup (i 3212 Rise sogn) med *jarpinger*) og endelig et enkelt navn på *-næs*, *varnsinger* til 3225 Varnæs.

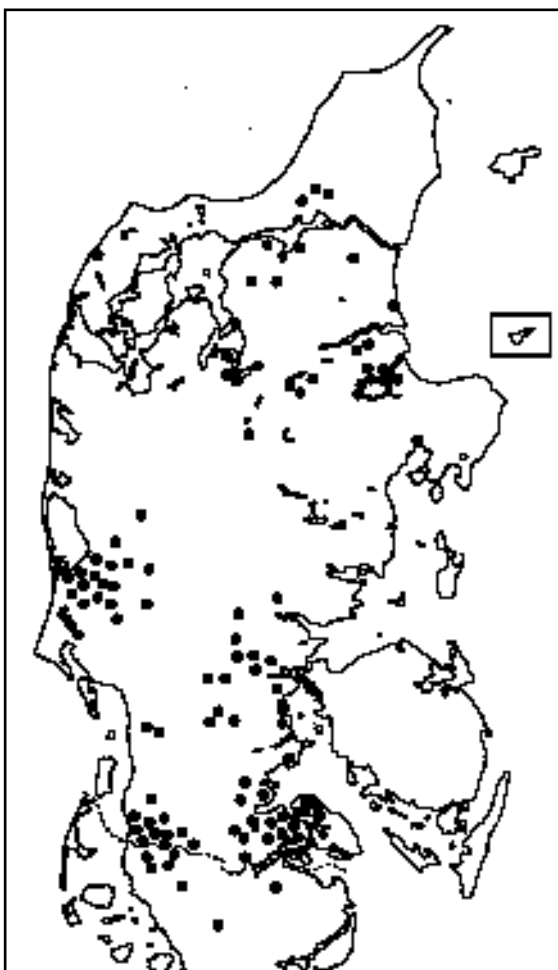
I andre tilfælde svinder ikke kun selvlyden i stednavneendelsen, men også den udlydende medlyd; det gælder for navne på *-sted* syd for grænsen (f. eks. Løvnsted (i 3371 Fjolde sogn) med *løvnstinger* og Immensted (i 3392 Svesing sogn) med *emmestinger*), *-lev* (f. eks. 2578 Strellev med *strellinger*, 3107 Emmerlev med *emlinger* og 3222 Kliplelev med *kliplinger*), *-tved* (Skartved (i 2392 Sønder Bjert) med *skåtvinger*; jfr. Solved (i 3371 Fjolde sogn) med *solvinger*), et navn på *-lund*, Skovlund (i 2616 Ansager sogn) med *skovlinger*) og endelig et

enkelt navn på *-um*, nemlig ønavnet Amrum, hvortil dannes *amringer*. Radikale ændringer har vi desuden i enkeltstående tilfælde som Illeris (i 1592 Alstrup sogn) med *illinger*, Randers med *rajsinger*, 3245 Broager med *brovringer* eller *bravringer*.

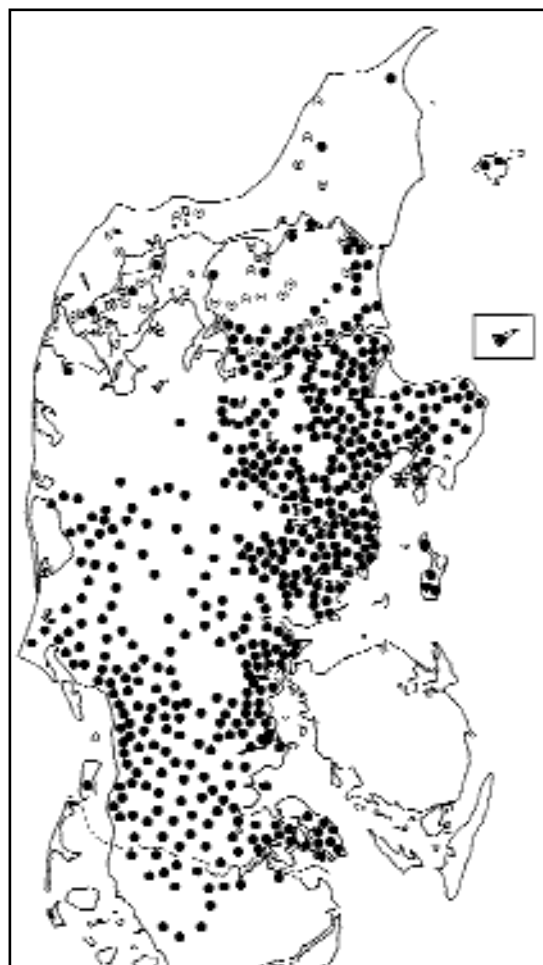
En særstilling indtager i flere henseender 3 indbyggernavne i Vendsyssel: *vessinger* i 1278 Vedsted, *frissinger* i Fristrup (i 1465 Åby sogn) og *bjessinger* i 1466 Biersted. Det drejer sig om 3 nabosogne, der er alene om at repræsentere indbyggernavne på *-ing* nord for Limfjorden, de to navne på *-sted* er de eneste *-sted*-navne nord for grænsen, der danner indbyggernavn på *-ing*, og Fristrup er i Nørrejylland det eneste navn på *-(t)rup*, der forbindes med *-ing*. Det er fristende på denne baggrund at antage, at disse indbyggernavne er uoprindelige, en antagelse, der styrkes af den omstændighed, at de danner perfekte rim, der har krævet kraftige omdannelser af det til grund liggende stednavn.

De mange omtalte reduktioner kan tyde på, at der ikke er tale om nydannede afledninger. I samme retning peger det, at vi i et enkelt tilfælde formentlig står over for en sproglig omdannelse, der hører hjemme i oldsproget, nemlig en i-omlyd af selvlyden i stednavnet. Det drejer sig om indbyggernavnet *børkninger* (opgivet af to meddelere) til 2571 og 2572 Nørre- og Sønderbork. Det sydslesvigske *arnfjyldinger* til Arnfjorde (i 3392 Svesing sogn) er formentlig dannet til stednavnets tyske form, så at der her næppe er tale om omlyd fremkaldt af afledningselementet *-ing*.

Udbredelsen af indbyggernavnene på *-ing* fremgår af kort 3, der viser, at stort set alle afhjemlinger falder inden for 3 adskilte geografiske områder. Et himmerlandsk-ommersysselsk område mellem Limfjorden og Mariager Fjord med spredt afhjemling i Himmerland og forholdsvis tæt afhjemling i Ommersyssel. Til dette område slutter sig sporadiske forekomster i naboområder (de 3 vendsysselske navne er behandlet ovenfor). Et lille sydvestjysk område, hvor typen er særdeles velafhjemlet, og hvor stort set alle afhjemlinger falder syd for Skern å (hvortil slutter sig Fanø med *sønderhoning* til 2642 Sønderho). Og endelig et sydøst- og sønderjysk område. Det sidste område falder igen næsten i tre dele: et område på Kolding-Haderslev-egnen, et sydvestsønderjysk område på begge sider af grænsen med tæt afhjemling og et østsønderjysk område (med undtagelse af Syd-

Kort 3:
Indbyggernavneafledt med *-ing*.

Kort 4:
Indbyggernavne afledt med *-er* (●) og *-ner* (*). – Særmarkeret med (⊙) er stednavne på *-(t)rup*, der nord for Limfjorden, i Himmerland og på Mors danner indbyggernavne på *-er*.

als) ligeledes med tæt afhjæmning. Et dialektgeografisk billede af denne art er karakteristisk for sproglige reliktfænomener og støtter således formodningen om, at der kan være tale om gamle indbyggernavne.

Det er velkendt, at mange stednavne ender på *-ing*, og man antager, at en del af disse oprindeligt har været indbyggernavne¹¹, der siden er overgået til at være bebyggelsesnavne. De fleste af stednavnene på *-ing* regnes for at være blandt vore ældste, der stammer fra århundrederne før vikingetiden. De forekommer over det meste af landet, idet der dog er forholdsvis få nord for Limfjorden, i det syd-

¹¹ Jf. Lis Weise: *Danske indbyggernavne på -inge* (1983).

lige Sønderjylland og i det nordlige Slesvig. Der kan altså af kronologiske grunde ikke være noget i vejen for at antage, at det er korrekt at tolke den nuværende udbredelse af indbyggernavne på *-ing* som rester af en tidligere større sammenhængende udbredelse, der kan have omfattet store dele af det østlige Jylland syd for Limfjorden, samt Sønderjylland.

Imidlertid er ikke alle de nuværende indbyggernavne af så høj alder, og her synes der at være en forskel på det himmerlandsk-ommersysselske område og de sydvest- og sønderjyske områder. Det viser sig nemlig, at en række af de nuværende indbyggernavne på *-ing* (især i det sønderjyske område) er dannet til stednavne, der antages at tilhøre et yngre stednavnelag. Det gælder først og fremmest et stort antal stednavne på *-bøl*; i vestsønderjysk således Rudbøl (i 3104 Højer landsogn), Bremsbøl (i 3122 Ubjerg sogn), 3171 Niebøl og 3172 Dedsbøl; i østsønderjysk Tumbøl, Tråsbøl og Skovbøl (i 3224 Felsted sogn), 3226 Adsbøl, Tørsbøl (i 3228 Kværs sogn), 3231 Holbøl, Dybbøl og Ragebøl (begge 3241 Dybbøl sogn), Avnbøl og Brobøl (i 3243 Ullerup sogn), 3244 Nybøl, Skodsbøl (i 3245 Broager sogn), Brandsbøl (i 3263 Havnbjerg sogn) og 3264 Oksbøl; i sydvestjysk Vesterdebel (i 2595 Ovtrup sogn), 2597 Nørrenebel, 2602 Oksbøl og endelig *bøl* anvendt som selvstændigt stednavn, Bøel (i 2575 Lønborg sogn); fra det sydøstjyske områdes sydlige udkant en enkelt afhjæmning: Mojbøl (i 3051 Øster Lindet sogn). Man antager, at stednavnene på *-(t)rup* (opr. *-torp*) er dannet på ca. samme tid; indbyggernavne på *-ing* dannet til sådanne navne forekommer i sønderjysk til følgende stednavne: 3145 Brarup, Hjarup (i 3212 Rise sogn), Svejrup (i 3224 Felsted sogn), Bovrup (i 3225 Varnæs sogn) og til *torp* anvendt som selvstændigt stednavn, Torp (i 3223 Ensted sogn); i det sydvestjyske område forekommer tilsvarende Tarp (en variantform til *torp*) i 2593 Billum sogn. Til et yngre stednavnelag hører formentlig også navne som Skartved (i 2392 Sønder Bjert sogn), Skovlund (i 2616 Ansager sogn), Rørkær (i 3131 Hostrup sogn) og Broballe (i 3264 Oksbøl sogn).

I modsætning hertil synes stednavnene, der indgår i de himmerlandsk-ommersysselske indbyggernavne på *-ing*, gennemgående at have et gammelt præg; ovenstående typer er helt ukendte, og af stednavne, der umiddelbart fremtræder som sammensatte, findes kun Illeris (i 1592 Alstrup sogn) med efterleddet *-ris*.

Man kan naturligvis ikke heraf med sikkerhed slutte, at indbyggernavnene på *-ing* i det nordlige himmerlandsk-ommersysselske område er af ældre dato end de syd- og sønderjyske, men aflednings-elementet *-ing* har åbenbart kun i Syd- og Sønderjylland været produktivt i forbindelse med eller efter tilkomsten af et yngre navnelag med stednavne på bl.a. *-bøl* og *-(t)rup*.

Sammenholder man den nuværende udbredelse af indbyggernavne på *-ing* med udbredelsen af stednavne på *-ing*, er det ikke overraskende, at begge former forekommer yderst sparsomt i Vendsyssel. Derimod kan det undre, at vi i de vest- og østsønderjyske områder med tætte afhjæmlinger af indbyggernavne på *-ing* kun har et enkelt stednavn på *-ing*, nemlig Kiding (i 3224 Felsted sogn). Nogen sikker forklaring på denne ejendommelige geografiske fordeling kan vel ikke gives. Man kunne tænke sig, at indbyggernavnene på *-ing* længst mod syd er dannet så sent, at der ikke mere var tradition for, at indbyggernavne overgik til at være stednavne. Det blev ovenfor omtalt, at et stort antal af de nuværende indbyggernavne på *-ing* i de sydligste egne var dannet til stednavne på *-bøl*.¹² Man antager¹³, at navnene med denne endelse stammer fra den ældste middelalder, så at man herudfra må regne med, at i al fald nogle af de sønderjyske indbyggernavne på *-ing* først er dannet i løbet af middelalderen.¹⁴

-er

Indbyggernavnene afledt med *-er* danner i de fleste dialekter flertal ved tilføjelse af *-e*. I store dele af øst- og sønderjysk er det udlydende *-r* i afledningselementet dog svundet, så at der her er sammenfald mellem ental og flertal.

---

¹² I et par tilfælde synes *-bøl+ing* at have udviklet sig til et selvstændigt afledningselement *-bølling*. Det drejer sig om lokaliteten Ved Åen (i 3102 Møgeltønder sogn), hvis indbyggere kaldes *åbøllinger*, og om Lavensby (i 3263 Havnbjerg sogn) med indbyggernavnet *lavnsbøllinger*. Jf. Danmarks Stednavne. Nr. 3. s. XXII, der også anfører *åbøllinger* som indbyggernavn for beboerne ved en å i 3132 Øster Højst sogn.

¹³ Jf. *Danmarks Stednavne*. Nr. 3 s. XXII

¹⁴ Jf. Bent Jørgensen: *Dansk Stednavneleksikon*. bd. III s. 69, der gør opmærksom på, at "når indbyggerne i Løgum kaldes lyminger, kan denne betegnelse ikke være dannet før end engang i middelalderen, hvor dette navns dativ pluralis form på *-um* er stivnet som normalformen af navnet".

På Mols optræder der side om side med *-er* en afledning på *-ner*; det gælder indbyggernavnene *egensner* til 2028 Egens, *dæjprener* eller *dæjpnern* (flertal bestemt form) til Dejret (i 2029 Tved sogn) og *stråensner* til Strands (i 2031 Vistoft sogn). Herhen må også regnes indbyggernavnet til 2029 Tved sogn, der (ved siden af *tvedbo*) er optegnet i formerne *twes(e)nern* og *tweedsineren* (begge flertal bestemt form; det indskudte *-s* kan tænkes udviklet i tilslutning til *stråensner*. Afledningen *-ner* kan være påvirket af rigsmålet, der kender den samme afledning i personbetegnelser som falskner, kunstner, skyldner etc.

Omdannelser af det stednavn, der ligger til grund for afledningen, forekommer sporadisk. Hyppigst er svækkelser af stednavnets siddestavelse. Til Smogen (i 2042 Thorsager sogn) dannes ud fra ubestemt form indbyggernavnet *smouren* (flertal bestemt form) – jf. Skagen og Skellet ovenfor under *-bo*. I stednavne på *-um* svinder selvlyden som regel; til 2579 Oddum dannes således *åjmere*, til 2593 Billum dannes *bilmere* etc. I stednavne på *-bøl* svinder selvlyden ligeledes i f. eks. *nøflere* til 3244 Nybøl. Tilsvarende svækkes *-ager* i Gånsager (i 3088 Vodder sogn) med indbyggernavnet *gånsere*.

Når der til 1302 Vesterø (på Læsø) dannes indbyggernavnet *vesterbyer* er der uden tvivl tale om en sekundær paralleldannelse til indbyggernavnet *østerbyer* dannet til Østerby i nabosognet 1303 Hals; afledningen på *-er* er formentlig på Læsø yngre end *-bo*, der er afhjemlet i *byrumbo* til 1301 Byrum og *halsbo* til 1303 Hals, og som jo også er den almindelige afledning i Vendsyssel.

I et enkelt tilfælde er der ved dannelsen af indbyggernavnet tilkommet et *-s*; det gælder Meng (i 3032 Aller sogn) med afledningen *mengser* (jfr. i nabosognet *knudsinger* til stednavnet Knud (omtalt ovenfor under *-ing*) og de nedenfor under *-sogn* omtalte afledninger på *-s*).

Særlig forklaring kræver *bjerretter*, der opgives som indbyggernavn til 2263 Bjerre, men som formentlig gælder indbyggerne i hele herredet. Afledningen må i al fald udgå fra 'Bjerre herred', idet *-tt-* må stamme fra den lokale udtale af ordet 'herred' (der ender på *-t*). I et enkelt tilfælde mister stednavnet førsteledet: til 3034 Christiansfeld dannes således indbyggernavnet en *felder* (ved siden af en *chri-*

stiansfelder). Omvendt svinder stednavnets sidsteled ved dannelsen af indbyggernavnet en *tåånse* til 3253 Tandslet.

Kort 4 viser udbredelsen af indbyggernavne dannet med aflednings-elementet *-er*. Det fremgår af kortet, at typen er massivt afhjemlet – næsten sogn for sogn – i et stort område omfattende det østlige og sydlige Himmerland, Ommersyssel, Midtøstjysk, den sydlige del af Hardsyssel samt hele Syd- og Sønderjylland (undtagen Nordals, hvorfra kun er afhjemlet et navn af denne type, en *svenstrupper* til 3262 Svenstrup). I dette centrale område danner sted-navne med såvel ældre som yngre præg indbyggernavne med *-er*.

I Vendsyssel, det nordvestlige Himmerland, i Thy og på Mors er typen spredt afhjemlet og i langt de fleste tilfælde knyttet til stednavne med et ret ungt præg. Af de i området optrædende godt 30 indbyggernavne på *-er* er de 22 dannet til stednavne på *-(t)rup* (jfr. kortet), og 2 er dannet til sammensatte stednavne med førsteled endende på *-(t)rup* (*kærupholmer* til Kærupholm i 1318 Tømmerby sogn og *ørndrupmarker* til Ørndrupmark i 1419 Karby sogn). Af de øvrige 10 stednavne i området med indbyggernavne på *-er* har de 6 tillige indbyggernavne på *-folk* og/eller *-bo*, der for disse navnes vedkommende kan være de oprindelige. Forekomsten på Læsø er omtalt ovenfor; for Læsø såvel som for Anholt må afledninger på *-bo* anses for at være de oprindelige.

I det sydlige Hardsyssel og i det nordlige Sydvestjylland konkurrerer *-er* med *-bo* og *-ing*; som omtalt ovenfor under *-bo* synes stednavnene på *-(t)rup* også her at foretrække indbyggernavn på *-er*, som det altså vil være rimeligt at anse for en nydannelse.

På baggrund af den geografiske udbredelse med tæt og sammenhængende afhjemling og med konstateringen af, at spredte afledninger på *-er* i yderområderne (mod nord i udpræget grad, i det sydlige Hardsyssel knap så iøjnefaldende) især er knyttet til yngre stednavne og i ganske særlig høj grad til *-(t)rup*-stednavnene, må det være rimeligt at antage, at indbyggernavnene på *-er* kan være trængt frem fra det sydlige og østlige Jylland. I samme retning peger forekomsten af disse indbyggernavne anvendt som middelalderlige tilnavne; de stammer iflg. Hornby¹⁰ særlig fra Syd- og Sønderjylland, og beteg-

nelserne er ret unge, dvs. hjemmehørende i kilder fra middelalderens slutning.

Schütte har i flere af sine artikler om indbyggernavne hævdet, at denne afledningstype er ny i jysk, og at den er indført fra øerne af "lev-folket", dvs. den befolkning der står bag en mængde bebyggelser med stednavne endende på *-lev*; disse stednavne er hyppigst i Vendsyssel, Øst- og Sønderjylland, men forekommer også spredt på Mors og sporadisk andre steder.¹⁵ Skulle Schüttes teori holde stik, måtte man vente at finde indbyggernavne på *-er* til de stednavne på *-lev*, der ligger uden for det centrale forekomstområde for *-er*. Men kun i et tilfælde er der uden for dette område afhjemlet et *-lev*-navn med indbyggernavn på *-er*, nemlig 1444 Sejerslev med indbyggerbetegnelsen *sejsslær*.

Derimod har vi set *-er* brede sig ind i Vendsyssel, det nordvestlige Himmerland, i Thy og på Mors især knyttet til stednavne på *-(t)rup*. Det er derfor rimeligt at antage, at afledningerne på *-er* kan have været produktive samtidig med *-(t)rup*-bebyggelsernes grundlæggelse; stednavnetypen er kendt fra vikingetiden og har været produktiv også i de følgende århundreder. Man antager, at *-(t)rup*-navnene er ældst i Sønderjylland; den opr. form *-torp* svarer til det tyske *-dorf*, så man regner det for sandsynligt, at typen er kommet til os sydfra og har bredt sig mod nord.¹⁶ Men sammen med den nye stednavnedannelse kan vi have fået afledningen *-er*, der var og er almindelig syd for grænsen.

-folk

Mens vi hidtil har haft at gøre med indbyggernavne afledt med elementer, der ikke optræder som selvstændige ord, så står vi ved navnene med *-folk* som sidsteled over for sammensætninger, hvis sidsteled er en velkendt, selvstændig størrelse (der i besvarelserne da også undertiden er særskrevet).

---

¹⁵ Se kort over udbredelsen i Bent Søndergaard *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)* (1972) s. 189.

¹⁶ Jf. Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* bd. I s. 114 ff. og Kr. Hald i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* XVIII spalte 496 ff.

Indbyggernavnene sammensat med *-folk* dannes normalt uden ændringer af stednavnet; undtagelser er *skawfolk* til Skagen (formentlig en sekundær dannelse efter det almindelige indbyggernavn *en skawbo*), *ånsefolk* til 2616 Ansager og *tandsfolk* til 3253 Tandslet (formentlig sekundært dannet efter indbyggernavnet *tandser*). Når indbyggerne i Nymindegab kaldes *gafsfolk*, er der her ikke tale om nogen undtagelse, for byen hedder lokalt blot *æ gaf* (gabet).

Materialet viser i øvrigt, at *-folk* kan knyttes til alle typer af stednavne, usammensatte såvel som sammensatte, og blandt de sammensatte ses der ikke nogen forkærlighed for stednavne med bestemte sidsteled. I et centralt forekomstråde som Mors (jfr. nedenfor) findes *-folk* således ikke alene knyttet til ældre stednavne som dem på *-lev* (i 5 tilfælde) og *-by* (i 6 tilfælde), men også til yngre navne på *-(t)rup* (i 5 tilfælde).

Kort 5 over indbyggernavne på *-folk* viser, at disse navne kan forekomme i alle egne, hvad der ikke er overraskende, når sidsteleddet er velkendt i såvel dialekterne som i rigsmålet. Dog er typen kun sporadisk afhjemlet i sønderjysk og i det vestlige Hardsyssel, og den er tilsyneladende helt ukendt i Salling.

Iøjnefaldende er koncentrationen af navne på *-folk* i det vestlige Vendsyssel (med undtagelse af Øster Han hærred, hvorfra kun er afhjemlet *arensmindefolk* til stationsbynavnet Arentsminde fra slutningen af forrige århundrede) i Thy og på Mors; af de i alt 158 indbyggernavne på *-folk* hører de 85 hjemme i det nordenfjordske område inklusive Mors. Mens man kan antage, at de spredt forekommende afhjemlinger kan være nyere dannelser uden fastere forankring i dialekterne, er det sandsynligt, at de tætte afhjemlinger i nord- og nordvestjysk vidner om, at typen har rod i dialekterne her, og at den måske er af ældre dato.

I alle forekomstråder optræder navne på *-folk* side om side med afledninger på *-bo*, *-er* og *-ing*, og til mange af indbyggernavnene på *-folk* findes der da også i materialet sideformer med anden afledning. I det nord- og nordvestjyske område gælder dette i gennemsnit for 43 % af navnene (i Thy isoleret kun 30% og på Mors isoleret 33%), mens der i det øvrige Jylland findes sideformer til 66 % af indbyggernavnene på *-folk*. Dette tyder i al fald på, at typen i Thy og på Mors har en fremtrædende stilling, omend *-folk* i Thy kon-

kurrerer med indbyggernavne på *-bo* og på Mors med navne på såvel *-bo* som *-er*. Karakteristisk for dette område er det også, at der til indbyggernavnene på *-folk* åbenbart findes en entalsform på *-menneske*, der er opgivet af 11 meddelere (således oplyser eksempelvis Torsten Balle fra Torsted sogn, Midtthy, at det i ental hedder *toostemennesk*, i flertal *toostefolk* – og der opgives ingen sideformer med anden afledning).

En datering af navnene på *-folk* er næppe mulig. Mange er formentlig forholdsvis unge, men når man som nævnt foran måske kan antage, at de nord- og nordvestjyske afhjemlinger kan afspejle ældre dannelser, skyldes det ud over den massive afhjemling, at der netop i nærheden af dette område findes et par stednavne, der antagelig oprindeligt har været indbyggernavne. Det drejer sig om navnet på det nordvestligste herred i Hardsyssel, Vandfuld herred, der grænser direkte op til Sydthy; navnet er tidligst kendt i 1231 og skrives da *Vvandlefolkhareth*, senere i en kilde fra ca. 1325 *Wentfolkhareth*. Det antages, at førsteledet er identisk med et ældre navn på Limfjorden, der også indgår i navnet Vendsyssel. Det andet stednavn af denne type er landsbynavnet Svanfolk i Skibsted sogn i Himmerland; det er kendt fra 1465 i formen *Suanfalck* og fra 1499 i formen *Swanfolch*.

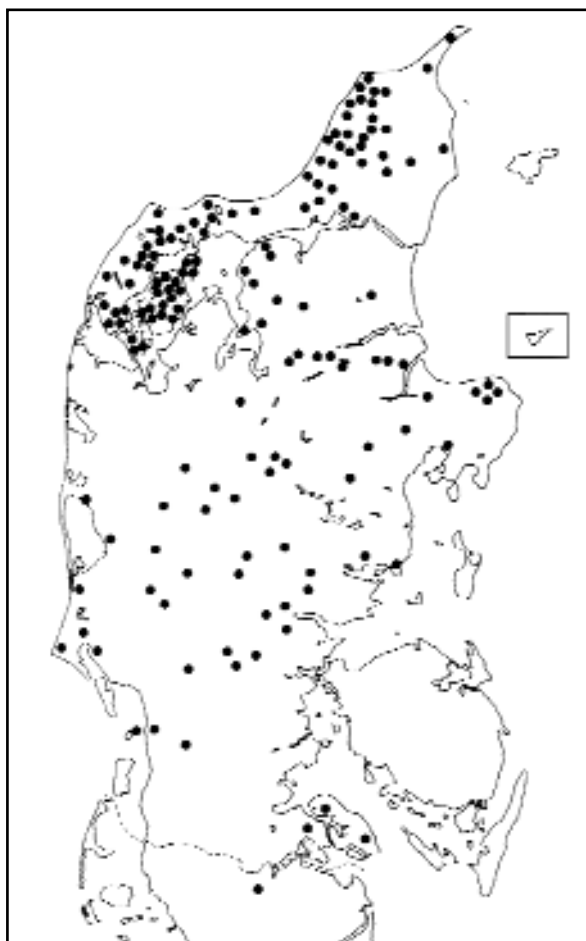
Uden for Danmark kendes fra svensk område et tilsvarende herredsnavn, *Vifolka härad*, der er afhjemlet fra 1300-tallet. Endelig forekommer *-folk* også i enkelte gamle engelske stednavne¹⁷, hvoraf de bedst kendte er *Norfolk* og *Suffolk*. Der er for de engelske navnes vedkommende ikke grund til at antage, at der er tale om nordisk indflydelse, idet ordet *folk* er fællesgermansk og altså også eksisterede i engelsk, før man erstattede det med det fra fransk lånte *people*.

-sogner, -sogns.

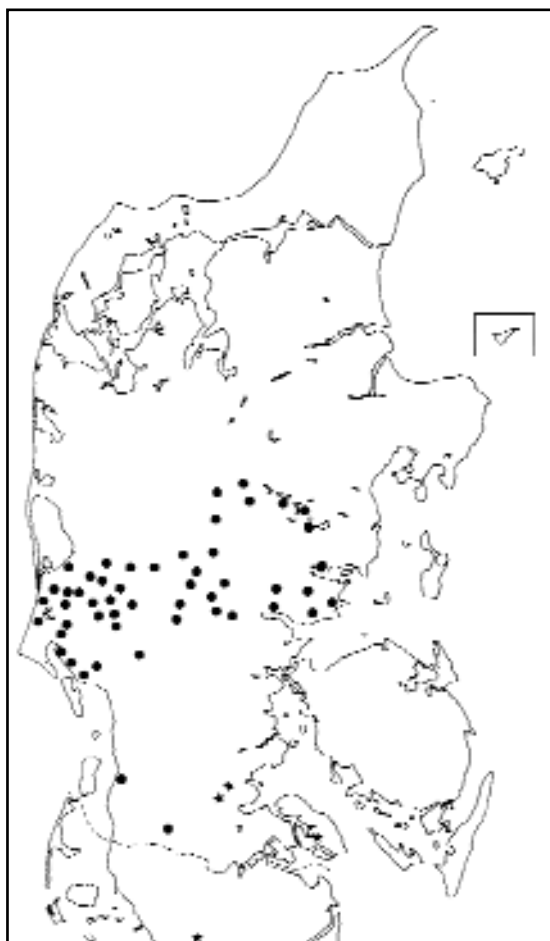
Udbredelsen af indbyggernavne på *-sogner* (i flertal *-sognere*) fremgår af kort 6. Denne afledningstype har, som det ses, den tætteste afhjemling i et sydvestjysk område mellem Skern Å og Esbjerg, men er desuden spredt afhjemlet i Bjerre herred syd for Horsens Fjord og

---

¹⁷ Jf. Thorsten Andersson: *Svenska häradsnamn* (1965) s. 148.

Kort 5:

Indbyggernavne dannet ved sammensætning med *-folk*.

Kort 6:

Indbyggernavne på *-sogner* (●) og *-sogns* (*).

i midtøstjysk på Silkeborg-Skanderborg-egnen. Det er ikke overraskende, at indbyggernavnene på *-sogner* kun anvendes i forbindelse med sognenavne. Disse indgår normalt i uændret form i dannelsen af indbyggernavnet; kun i et par tilfælde indeholder materialet vidnesbyrd om en svækkelse af sognenavnets sidste del: af Ølgod dannes således *ølgesogner* og af Andsager *andsersogner*.

Indbyggernavne på *-sogner* må antages at være sekundære i forhold til navnene på *-bo*, *-er* og *-ing*. Dels er *-sogner* selv en afledning dannet til sogn, dels findes der normalt ved siden af afledningen på *-sogner* også andre afledninger til sognenavnet; for eksempel forekommer ved siden af *givesogner* også *giver* og *giveboer*, ved siden af *hovensogner* også *hovning* – ligesom øvrige bebyggelsesnavne i disse sogne danner indbyggernavne ved afledning med *-bo*, *-er* og *-ing*. Til 39 af de i alt 47 navne på *-sogner* indeholder materialet således

indbyggernavne med andet afledningselement. Forholdet er formentlig det, at indbyggernavne på *-sogner* dækker alle beboere i sognet, medens man foretrækker anden afledning til betegnelse af indbyggerne i selve sognebyen.

Formelt set kan man opfatte disse dannelser som hjemmehørende under afledningerne på *-er*, hvis man går ud fra, at den stamme, der ligger til grund for afledningen, består af stednavn + sogn, så at fx Hovensogn + *-er* giver indbyggernavnet *hovensogner*. En sådan tolkning vil i øvrigt heller ikke stride mod de dialektgeografiske forhold, idet alle indbyggernavnene på *-sogner* ligger inden for det område, hvor *-er* er den almindelige afledning (se kort 4).

Indbyggernavne på *-sogns* er afhjemlet fra 3 østsønderjyske sogne, dels to nabosogne ved Åbenrå, nemlig Øster Løgum og Rise, hvortil dannes *en løjmsogns* henholdsvis *en riissogns*, dels Hørup sogn på Als, hvortil dannes *en høpsogns*; desuden foreligger for det sydslesvigske sogn Fjorde indbyggernavnet *en fjoldesogns*. Også her er der formentlig tale om en sekundær dannelse til betegnelse af indbyggere fra hele sognet; for Rises vedkommende oplyses det således direkte, at hvis der alene er tale om indbyggerne i byen Rise, anvendes indbyggernavnet *risinger*. Tilsvarende findes der for indbyggere i Øster Løgum betegnelsen *løjminger* eller *lyminger*, for indbyggere i Hørup betegnelsen *hørupper* og for indbyggere i Fjorde også *en fjolding* og *en fjolder*. Det er sandsynligt, at afledningerne på *-sogns* stammer fra en sammensætning som *risegognsfolk*, hvorfra sammensætningens førstedel har løsrevet sig og anvendes elliptisk som et selvstændigt ord. I nørrejysk forekommer netop en sådan sammensætning for enkelte sogne: 1182 Råbjerg, 1209 Horne, 1223 Volstrup, 1226 Skæve, 1319 Lild. 2302 Østed Snede, 2329 Hover og 2486 Sinding med indbyggernavnene *råbjergsognsfolk*, *hornesognsfolk*, *volstrupsognsfolk* etc.

Den samme udvikling kan tænkes at ligge bag, når der til Åbenrå kan forekomme et indbyggernavn *en stajs*, der opgives fra to sogne, som støder op til byen (meddeleren oplyser også, at det hedder *en stajs dreng*, og *en stajs piich*); helt parallelt hermed oplyses fra Felsted sogn syd for Åbenrå fjord, at en person fra landet hedder *en landboes* og en person fra nabosognet hedder *en nabosogns*.

Det er nærliggende at antage, at indbyggernavnet til Rømø er opstået på samme måde. I ordbogssamlingen er indbyggernavnet afhjemlet fra en optegnelse i 1858 i formen *rømmøs*, medens sidsteledet i nyere optegnelser er svækket, så at den nuværende udtale kan gengives *rømmes* (i flertal *rømmesser*). At der kan være tale om en sådan dannelse støttes af, at der på øen findes indbyggernavne som *nørlands* og *sønderlands* brugt om indbyggerne på den nordlige henholdsvis sydlige del af øen.

Sammenfatning

Under gennemgangen af de enkelte typer af indbyggernavne er det forsøgt at skønne over de enkelte afledningselementers relative kronologi, udbredelsesvej etc., og den opmærksomme læser har ikke kunnet undgå at bemærke, at specielt disse afsnit har været præget af ord og ordforbindelser som ‘formentlig’, ‘kan antages at have været’ etc. Om muligt må en endnu større forsigtighed præge det følgende forsøg på at samle de enkelte usikre tråde.

Indbyggernavnene på *-bo* traf vi uden for det centrale nord- og vestjyske område også sporadisk i nogle yderområder i Øst- og Sønderjylland; dialektgeografisk kan disse forekomster tolkes som relikter og i al fald nogle af de østjyske indbyggernavne på *-bo* kan være gamle. På øerne forekommer indbyggernavne på *-bo* næppe, undtagen på Bornholm, hvor i hvert fald købstadnavnene danner indbyggernavne på *-bo*. Iflg Wessén¹⁸ er typen alm. i Østsverige, og i Norge forekommer indbyggernavne på *-bo* iflg. Refsum¹⁹ i de sydvestlige egne, især i Rogaland og Hordaland. Typen kendes ikke uden for nordiske sprog. Måske skal de jyske navne på *-bo* ses som en del af et større sammenhængende sydiskandinavisk område, der tidligt i det østlige og sydlige Jylland har konkurreret med indbyggernavne på *-ing*, der i de sydligste områder kan have været en produktiv afledning endnu ind i middelalderen, da stednavnene på *-bøl* opstår.

I Syd- og Østjylland bliver derpå indbyggernavne på *-er* dominerende i løbet af middelalderen i forbindelse med fremkomsten af

---

¹⁸ Jf. Elias Wessén: Om nordiska inbyggernamn; i *Namn och Bygd* 1932 s. 85 ff.

¹⁹ Jf. Helge Refsum: Norges innbyggernavne; i *Mål og Minne* 1925 s. 56.

torpbebyggelsen (stednavnene på *-(t)rup*); og på øerne, hvortil torpbebyggelsen breder sig, bliver indbyggernavnene på *-er* ligeledes dominerende – undtagen på Bornholm, der også helt mangler bebyggelsesnavne på *-(t)rup*.

En tolkning af de nordvestjyske og vendsysselske indbyggernavne på *-folk* er vanskelig. Der kan måske være tale om en tidlig særdialektal udvikling, der dog ikke har kunnet udkonkurrere *-bo*.

Denne dialektgeografiske skitse bygger takket være vore meddelere på et ganske omfattende jysk materiale, der uagtet omfang og tæthed i afhjæmlingerne ikke tillader sikre slutninger. Man kunne have ønsket, at det var muligt at indsætte den lille jyske mosaik i en større nordisk sammenhæng, der uden tvivl ville åbne for sikrere tolkninger, men det har tiden desværre ikke tilladt.

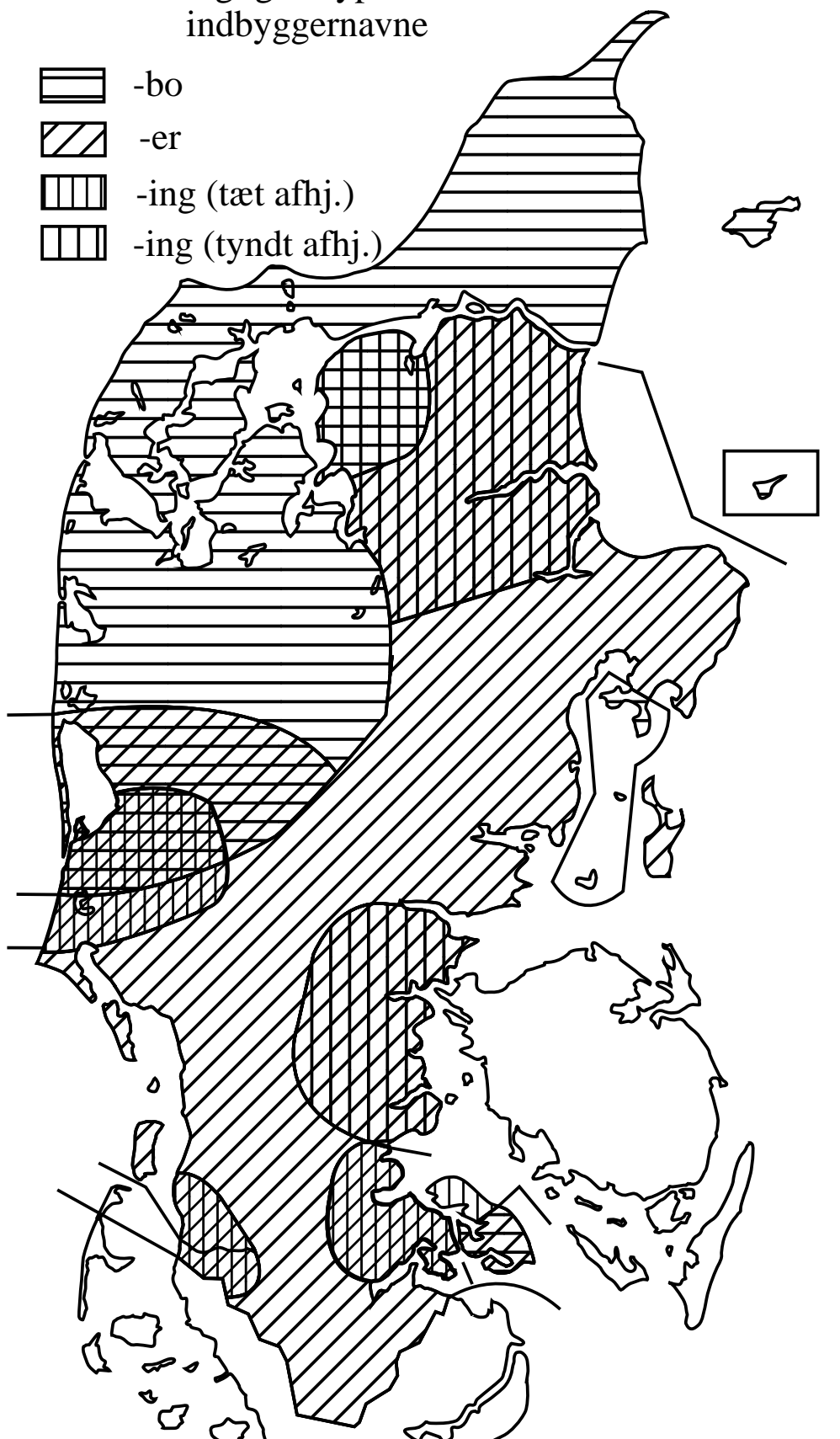
Kort 9: vigtigste typer af indbyggernavne

 -bo

 -er

 -ing (tæt afhj.)

 -ing (tyndt afhj.)

Viggo Sørensen:

Hest hedder cheval – og sådan er det hele vejen igennem!

Med denne absurde karakteristik af fransk ordforråd lykkes det Storm P. helt ubesværet og alment forståeligt at demonstrere en side af sprogets væsen, som betones kraftigt af den moderne sprogvidenskab – nemlig det forhold, at der ikke består nogen forudsigelig (og dermed heller ikke eviggyldig) sammenhæng mellem et bestemt betydningsindhold og så det (eller de) bestemte ord, et sprogsamfund bruger om det pågældende indhold. “Det sproglige tegn er vilkårligt”, som det hedder i Ferdinand de Saussures berømte formulering.

Ikke at denne vilkårlighed berører os i hverdagen. Vi har engang i den tidlige barndom lært, at det “bare hedder *hest*”, og skænker det aldrig en tanke, at det i princippet lige så godt kunne hedde hvad som helst andet. Når vi siden som halvvoksne lærer fransk, finder vi det måske i begyndelsen ærgerligt, at man så sjældent kan trække på modersmålets gloser. Men så affinder vi os med at skulle starte forfra – og ikke engang at regne for sikkert med, at *cheval* også optræder i de franske modsvarigheder til *læsehest*, *hestedum* etc.

Rigtig bevidste om det sproglige vilkårlighedsprincip bliver vi først, når vi beskæftiger os med nært beslægtede sprogtilstande, som midt i det hele udviser uventede småforskelle i betydning og udtryk. Det kan føles urimeligt forvirrende, at svenskerne med *rolig* mener ‘morsom’, at yngre danskere taler om en piges *fyr* uden at mene noget nedsættende med det, osv.

Og virkeligt besvær begynder vilkårlighedsprincippet at volde, når man skal give en *systematisk* fremstilling af modsvarende træk i sådanne nært beslægtede sprogtilstande – f.eks. når man redigerer en ordbog over de jyske dialekter. Jeg skal i nærværende artikel præsentere læseren for nogle “skæve sammenhænge” mellem, hvordan man i ældre tiders høst satte neghobe, og hvad man på jysk kaldte disse hobe.

***

For at sikre en fælles referenceramme vil jeg dog allerførst give et kort resumé af faserne i den gammeldags kornhøst – og med “gammeldags” mener jeg den høstform, man praktiserede i slutningen af forrige århundrede og lidt ind i dette, inden arbejdsgangen blev revolutioneret af høstmaskiner.

Noget afhængigt af vejret, men dog i august måned, stod kornet klar til høst; først vintersæden (og det var i Jylland normalt kun rug), siden vårsæden (byg og havre). I flere omgange drog gårdens folkehold da til *mejning* (sammen med evt. høsthjælpere): karlfolkene svang leerne, pigerne rev (*trimlede* eller *krattede*) det mejede korn sammen og *bandt* (eller *tog*) *det op* i neg. Tre hug med leen kunne give aks nok til et neg, fortæller Kvolsgaard i sin livfulde beskrivelse af kornhøsten.¹

Negbinding i umiddelbar forlængelse af mejningen var (efterhånden) en næsten ufravigelig regel i Jylland (og på Fyn).² Opbindersken brugte oprindeligt selve de høstede aks til at *binde om neget* med: enten en enkelt lok (særlig af den høje rug) eller to ved toppen sammenvredne lokker (af byg eller havre). Men da sammenvridningen gav et vist spild af kerner, gik man mere og mere over til at bruge medbragte negbånd af tærsket rughalm, som man havde tilvirket i ledige stunder forud. Af hensyn til negets videre skæbne skulle det bindes korrekt – hverken for højt oppe, så det *fik hovedpine*, eller for slapt, så det *barslede*.

Næste trin af høsten var nemlig, at negene skulle stilles til *vejring*, dvs. til tørring i vinden. Havde man ledige hænder, blev de nybundne neg straks sat *til rade*, *til rygs* eller (i Midtøstjylland) *til avn*; dvs. de blev anbragt i en række hen ad agerens høje midterryg, hvor tørringen var bedst – eller hvis afstandene blev alt for lange, da i flere parallelle rækker ned ad ageren. Raderne skulle være snorlige; ellers blev den, der havde *sat sammen*, beskyldt for at have *drejesyge*. “Maaske gik Aftægtsmanden og saat te Raae, mens æ Hjoerdreng (= hyrdedrengen)

¹ Jf. C.M.C.Kvolsgaard: *Spredte Træk af Landbolivet* (1891) s. 53 ff.

² Jf. *Landbrugets Ordbog* bd.III (1879) s. 251. Øst for Storebælt lå kornet i hvert fald en tid lang og tørrede *på skår*; på Bornholm blev det stakket som hø; på Lolland-Falster blev det så til slut umiddelbart før hjemkørslen samlet i store neg; og på Sjælland bandt man det i neg efter en uges tid og stillede negene til eftertørring i såkaldte langhobe.

bar Negene til ham, for i Høstens Tid hjalp alle, store og smaa, til efter evne”. Eller det kunne være husbond selv, som i denne rolle styrede slagets gang.³

Normalt blev opstillingen af neg dog udskudt, til høstfolkene alligevel måtte indstille mejning og negbinding – og det vil sige enten til samme aften efter mørkets frembrud eller til næste morgen, før duggen var gået af kornet. Kun sjældent lod man negene ligge længere, og da højst et par dage eller tre.

Til vejringen i *rader* el. *avn* blev negene rejst på roden og lænet ind mod hinanden ved toppen, så de kom til at stå rimeligt stabilt trods vind fra forskellige retninger. Den mindste opstilling, der var nogenlunde vindfast, bestod af tre neg i pyramideform. To neg støttet mod hinanden var kun vindfast i deres fælles akseretning, medmindre de blev stabiliseret yderligere fra siden, f.eks. af et nabopar. Praktisk talt alle større negsamlinger brugt i Jylland kan betragtes som kombinationer af disse to grundelementer: *tvilling-* og *trillingneget*.⁴

I godt høstvejr behøvede rugen næsten ikke at stå til vejring, men ellers var det almindeligt, at kornet stod i rader eller avn en 8-14 dages tid, før *hjemkørslen* begyndte. Var vejret vådt, kunne navnlig vårsæden med dens større indhold af kløver og græs have svært ved at tørre; så kunne det blive nødvendigt at vende (*snurre*) negene, *vælte* el. *kaste* dem, så de fik *røven i sol og vind*, flytte dem over på tørre stubbe – ja endog at løse negbåndene og sprede det fugtige indre (*kalven*) ud, som om det var hør – for siden at binde negene igen. Også storm vanskeliggjorde arbejdet: væltede rader måtte rejses på ny, adspredte neg rives sammen og bindes om.

Under alle omstændigheder skulle der *bindes om* umiddelbart før hjemkørslen. Efterhånden som kornet tørrede, svandt det noget ind, så negbåndene løsnedes og negene risikerede at skride ud under forkning og transport. Mange steder fandt man det upraktisk efter endt vejring at bakse rundt med hvert neg for sig; så bundtede man her før indkørslen negene to og to – eller tre og tre – og samlede dem med et såkaldt *kærvebånd* af tærsket rughalm. “*To Høstpiger gik foran Høstvognen og bandt Kærve .. Af deres Bundt Kærvebånd lagde de eet*

³ Citatet stammer fra en utrykt kilde i Hardsyssel (top. 2557). Beskrivelser af husbond som sammensætter findes f.eks. i C.M.C. Kvolsgaards værk (jf. note 1) s. 54, i Henrik Ussing: *Minder fra Erritsø* (1915-17) s. 34 og i N.P. Bjerregaard: *Årets arbejde i Ommersyssel* (1959) s. 59.

⁴ Undtagelsen var den såkaldt bornholmske rejsning, bestående af 8-20 neg i rundkreds, nævnt i nogle få spørgelistebesvarelser fra det sydvestlige Jylland (top. 2577 hhv. 3132) samt Vendsyssel (top. 1274).

på Jorden, i en Fart 3 Neg derpaa, saa Knæet paa Negene, og med et rask Tag var Kærven bundet”.⁵

For så vidt angår selve hjemkørslen og de dertil knyttede skikke vil jeg blot henvise til Torben Arboe Andersens artikel i Ord & Sag 2, s. 12 ff. Denne afsluttende del af høsten såvel som den senere tærskning af det hjembragte korn har så svag relevans for nærværende fremstilling, at jeg uden skade kan bryde af her.

***

Interessen skal i stedet rettes mod den måde, jyske bønder satte negene til rade på, og de betegnelser, man brugte i den forbindelse.

Kun undtagelsesvis var høsten så rig og raderne sat så fåtalligt på en ager, at negparrene kom til at stå skulder ved skulder hele raden igennem – i såkaldt *tæt rad*. Normalt blev negene samlet i større eller mindre *neghobe* med et slip hen til næste hob. Størrelsen af disse neghobe ses af kilderne at have varieret stærkt (fra 3 til 60 neg), men sådan at de samme få antalsbestemmelser går igen og igen (især 6, 10 og 12 neg pr. hob).

Hvad de stadig genkommende negtal angår, afspejler de et almindeligt “regnskabsteknisk” ønske om, at neghoben altid udgjorde en eller anden brøkdel af en *trave* (som de fleste jyske kilder sætter til 60 neg).⁶ Forudsat at man holdt sig til samme negtal pr. hob hele ageren

⁵ Citatet er fra en utrykt sønderjysk kilde (top. 3211). Denne og mange andre kilder beretter i øvrigt, at kærvebinding (i det mellemste Østjylland også kaldet *trilling-binding*) ophørte før eller omkring århundredskiftet – vel ofte i takt med at man begyndte at bruge selvbindende mejemaskiner. Ikke desto mindre har skikken helt ind i vort århundrede sat sig spor i Tønder-egnen, hvor det at *binde korn* blev betegnelsen for at hjemkøre kornhøsten.

⁶ Ordet *trave* synes at være af rent nordisk oprindelse (jf. *Ordbog over det Danske Sprog* bd. XXIV sp. 403). Det har også været brugt om mængder af siv og rør, lyng samt aftærsket langhalm, og i alle disse tilfælde har det betegnet 20 knipper, dukker og lign. På øerne øst for Storebælt var det også 20 kornneg, man kaldte en *trave*; men på Fyn blev det 40; og den *jyske trave* var generelt 60 neg – formentlig fordi det i tidligere århundreder har været helt almindeligt at *kærvebinde* smånegene (se ovf.), hvorefter det var de bundne kærve, man talte 20 af. Specielt i den nordøstlige del af Himmerland (iflg. en lokal kilde: nord for Gjedsted å) bestod traven af 120 neg (en *stor trave*) – vist sammenhængende med, at man nord for Limfjorden fortrinsvis talte negene i *læs* (i Vendsyssel à 120 neg, i Hanherrederne og Thy-Mors à 180 neg); til gengæld mener mange kilder heroppe så, at det mindre brugte *trave* kun betegnede 30 neg.

igennem, var det nu ret let for bonden at opgøre den høstede kornmængde i trav⁷; og da dette tal igen – med en rimelig fejlmargen – lod sig omsætte til *tønder* aftærskede kerner (à ca. 139 l), gav det allerede i høstens start en ret god forudsigelse for det kommende halvårs føde- og foderudsigter. Med 3, 4, 6, 10, 12 eller 20 neg pr. hob skulle antallet af hobe på en ager blot divideres med hhv. 20, 15, 10, 6, 5 og 3, for at travetallet fremkom, medens beregningen ville blive noget vanskeligere med 8 neg pr. hob – for slet ikke at tale om helt “skæve” tal som f.eks. 7.⁸

Ikke kun disse brøkbestemte begrænsninger var fællesjyske; det samme var en række “avlstekniske” motiveringer for blandt de “brøkrigtige” muligheder at vælge et større eller mindre negtal i hobene. Når høstudbyttet fx var under middel, kunne man fristes til at rejse lige så mange neghobe i raden som ellers, blot med færre neg i hver; så undgik man jo at bære negene længere end nødvendigt. Små neghobe tørrede i øvrigt lettere end store, så fugtigt høstvejr eller dårlige lokale vejrsforhold talte også for en reducere af negtallet i hoben.

Den vigtigste årsag til vekslende størrelse af neghobene var dog – over det meste af Jylland – kornsorternes forskellige egenskaber. De lange rugneg fordrede f.eks. mere støtte i vind og vejr, hvad der trak i retning af større neghobe; omvendt kunne det større vejrsbehov for græs- og kløverfyldt vårsæd betyde, at man stod sig ved at sætte mindre neghobe under byg- og havrehøsten.

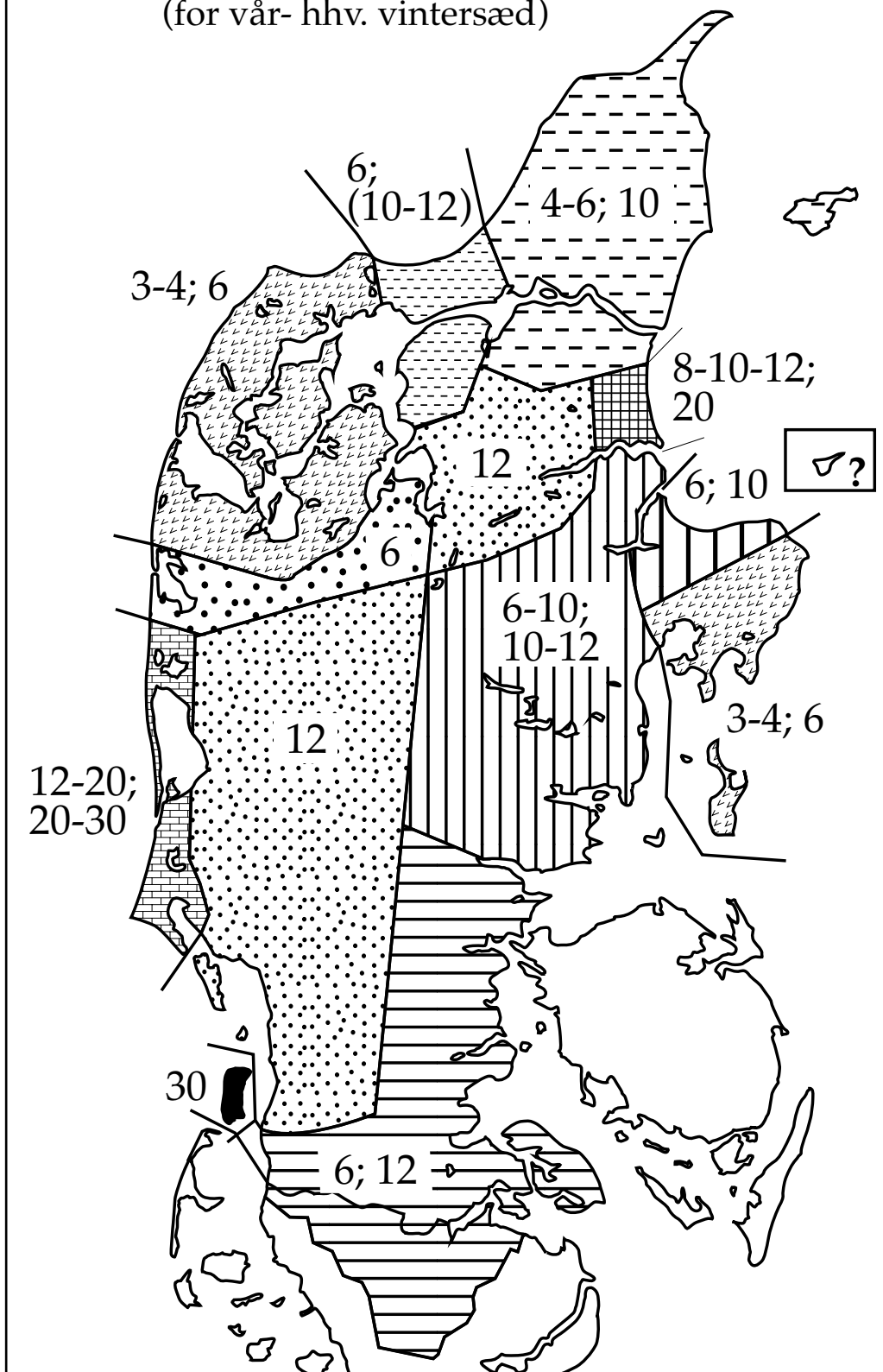
Kildernes flimrende billede af forskellige negtal bliver langt mere overskueligt, når der skelnes systematisk mellem hobe af vinter- og vårsæd, hvorimod de øvrige variationstyper ovf. ignoreres – ligesom det også sker med enkeltstående oplysninger, der må formodes at afspejle individuelle præferencer. Se blot kort 1, hvor den normale hobstørrelse nu fremtræder klart egnsbestemt.

Kun i et vestjysk område fra Løgumkloster til Skive-egnen og i en hermed sammenhængende sydvestlig del af Himmerland ligger

⁷ Det kan på den baggrund næppe undre, at “*der altid blev gjort kraftigt nar af den, der kom til at sætte to neg for meget eller to neg for lidt i en skok*”, som en kilde fra Sundeved (top. 3243) meddeler.

⁸ Ikke desto mindre møder man i nogle kilder tallet 8 neg pr. hob, medens det “runde” 5-tal forekommer ekstremt sjældent. Årsagen til det sidste er formentlig, at man ikke af tvilling- og trillingneg kan sætte en symmetrisk hob på 5 neg; den ville se ufærdig ud, og den ville stå relativt ustabil i den ene ende. Så hellere tage et neg mere og sætte to par med et ekstra neg for hver ende – en form, som iflg. en utrykt kilde på Djursland (top. 1984) særlig godt kunne modstå blæsten.

Kort 1: Størrelsen af neghobe
(for vår- hhv. vintersæd)

negtallet i hobene fast, hvilken kornsort det end drejer sig om. Tallet var overalt 12, undtagen på Rønmø, hvor 30 var normen, og i et nordvestligt bælte fra Nissum fjord til Fjends herred, hvor 6 var dominerende. Også i Hanherrederne og Nordvesthimmerland er der øjensynlig mange, der altid har sat 6 neg, mens andre fortæller om særligt store hobe af rug (nemlig 10-12 neg).

Ellers møder man overalt en stærk tendens til at sætte flere neg i hobene for vintersæd (fortrinsvis rug) end for vårsæd (havre og byg), i almindelighed fra halvanden gang til dobbelt så mange.⁹ I absolutte tal varierer hobstørrelsen en del: fra 3-4 hhv. 6 neg i Nordvestjylland og på hovedparten af Djursland (med Samsø); over 4-6 hhv. 10 neg i Vendsyssel, og 6 hhv. 10 neg på Norddjursland; videre over 6 hhv. 12 neg i det vestlige og sydlige Sønderjylland, og 6-10 hhv. 10-12 neg i det midterste Østjylland; til ekstremer som 8-10-12 hhv. 20 neg i det sydøstlige Himmerland, for slet ikke at tale om 12-20 hhv. 20-24-30 neg langs Vestkysten fra Holmslands klit til Skallingen. For egnen mellem Kolding og Vejle rummer et begrænset antal kilder så modstridende oplysninger, at det kun er med betænkkeligheder, jeg på kortet har slået området sammen med det sydfør liggende.

Det ville formentlig være en både vanskelig og spændende opgave at søge årsagerne til disse regionale forskelle i hobsætning. Jordbundsforhold kunne tænkes at spille en rolle, endvidere redskabsbrug, folkehold, lokale statusbæreres indflydelse, og hvad ved jeg. Pointen her er imidlertid kun, at der har hersket relativt stabile regionale varianter af praksis.

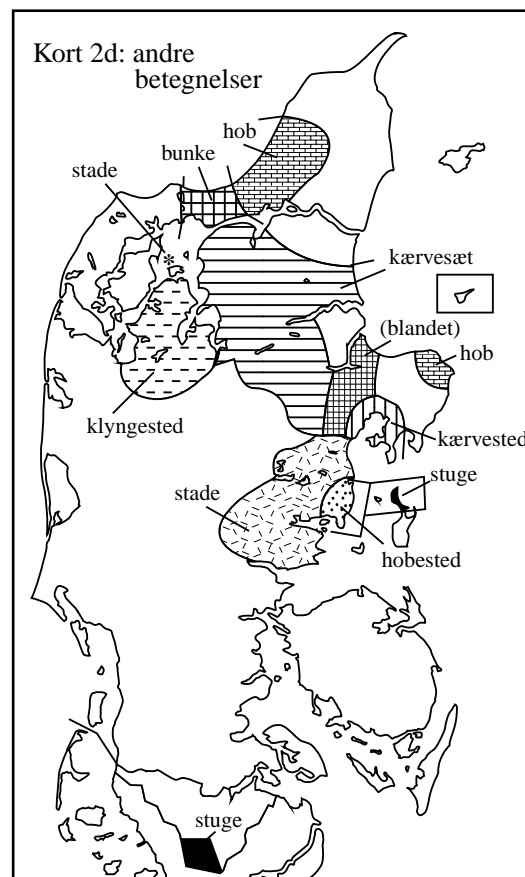
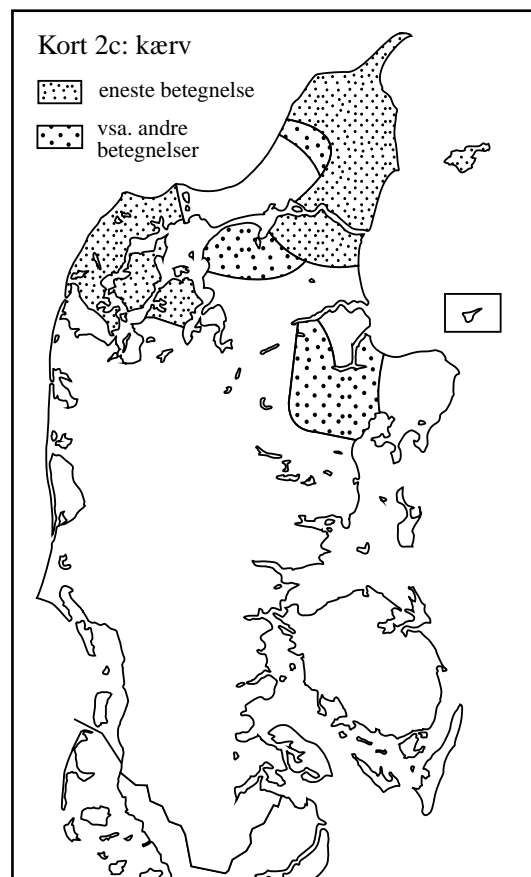
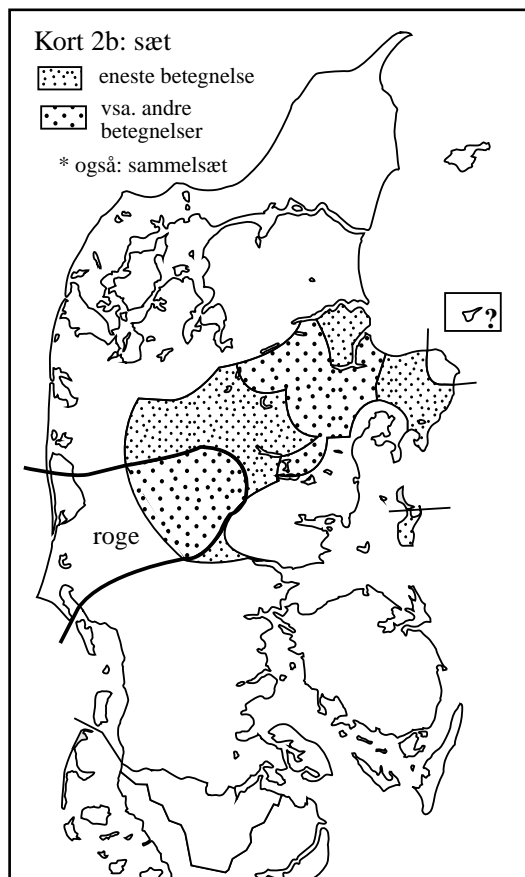
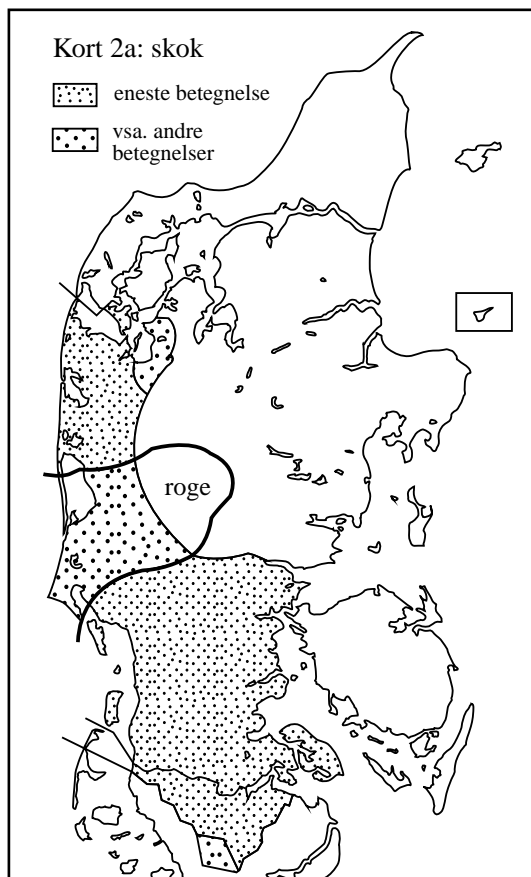
***

Tiden er nu kommet til at beskæftige sig med de *betegnelser*, jyder har anvendt for de noksom omtalte neghobe. Betragt derfor kort 2 a-d, som viser udbredelsen af de mest brugte gloser.

Et stort vest- og sønderjysk område beherskes af ordet *skok*, indlånt omkring 1500 fra nedertysk som omfangs- og mængdebetegnelse, men i øvrigt ikke meget brugt i dansk. Om *dobbeltskok*, se note 9. At sætte til rade hed i samme egne (dog kun op til Vardekanten) at *skokke*.

---

⁹ Flere meddelere fra Als har dog oplyst, at det her specielt var byggen, der blev sat i store neghobe. – På Åbenrå-egnen blev hobe med 12 neg kaldt *dobbeltskokke* (jf. fx *Det gamle Løjt* (1979) s. 88 f.)

I Midtjylland er den dominerende betegnelse *sæt* (i nogle sogne omkring stjernen på kort 2b med sideformen *sammelsæt*); udbredelsesområdet rækker flere steder ind over andre glosers; og dette faktum kombineret med at *sæt* optræder rent igen på den anden side af sådanne blandingsområder – nemlig i egnen mellem Randers og Hadsund, i det mellemste og sydøstlige Djursland, samt på Sydsamsø –, kunne tages til indtægt for, at *sæt* tidligere har været normalglosen også i et større område af Midtøstjylland. Men forekomsten i samme blandingsområde af et ældre såvel som nyere *kærv*¹⁰ gør denne tolkning tvivlsom; og en så enkel orddannelse som (*sammel*)*sæt* for ‘hvad man har sat sammen (på jysk: sammel) i neghobene’, kan måske snarest betragtes som en altid oplagt mulighed, man har benyttet sig af forskellige steder til forskellig tid.

Det er under alle omstændigheder indlysende, at ordet *kærvesæt* er opstået som blandingsform i grænseområdet mellem *sæt* og den nordpå anvendte betegnelse for neghobene: *kærv* (se ndf.). *Kærvesæt* var den eneherkende betegnelse i Sydhimmerland, men forekommer også i kilder vest og øst for Randers som sideform til det usammensatte *sæt* – og ned mod Århus tillige som variant til *kærvested* (hvorom siden).

Den tredje vidt udbredte betegnelse for neghobe er *kærv*, eneglosen i det meste af Vendsyssel, i Nordøsthimmerland, samt i Thy, på Mors og i hovedparten af Salling. Yderligere bruges den i nogle randområder som sideform til *kærvesæt*, *sæt*, *kærvested* og *hob*. Oprindelsen af ordet *kærv* er uvis, men etymologer tillægger det normalt høj alder og en grundbetydning af ‘noget (samlet) afskåret’ el. ‘noget sammenbundet’.¹¹

Især den sidste af de foreslåede “grundbetydninger” kan sættes i rimelig sammenhæng med ordets jyske anvendelse. For ud over betydningen af neghob har *kærv*, men nu i naboområder, betydning af tvilling- eller trillingneg – dels brugt om det negpar, man på én gang slæbte til rade og dér stillede op lænet mod hinanden, dels også om det knippe af to eller tre neg, man (som ovf. omtalt) kærvebandt før høstens hjemkøring.

Der skal ikke megen fantasi til for at se *kærv*’s betydning af neghob som sekundær, udviklet i Vendsyssel og Nordvestjylland ved skred

¹⁰ Iflg. en utrykt kilde fra Ommersyssel (top. 1919) bruges nu ordet *sæt*, men “i hvert Fald har jeg i en ... Sædebog fra 1650 funden Ordet Kjærv brugt ... om Sædhobe”. Og som det fremgår af kortet, har man helt op til vor egen tid kunnet bruge *kærv* ved siden af *kærvesæt* og *kærvested* i et bælte mellem Hobro og Århus.

¹¹ Jf. *Ordbog over det Danske Sprog* bd. XI sp.1172 (med videre henvisninger).

fra den mindre specificerede og mere oprindelige betydning ‘tvilling/trilling’.¹² Betydningskredet virker desto mere overbevisende, fordi neghobenes størrelse netop i Vendsyssel og Nordvestjylland endnu omkring århundredskiftet var ganske ringe i forhold til det øvrige Jyllands (jf. kort 1). Før det blev almindeligt at dyrke vinterrug (med dens større neghobe)¹³, kan neghobene heroppe meget vel have bestået af just det trillingneg, man i de mellemliggende Hanherreder kalder en *kærv*.

I et midtøstjysk område fra Århus til Vejle (fraset Hads herred) er den gamle betegnelse for neghobene et el. en *stade* (dvs. ‘hvad der er stillet (sammen)’; med udtalen *stæe* el. *ståeg*), og fra Fur kendes den samme glose (dér med udtalen *staej*). Parallellen til det ovennævnte *sæt* er indlysende, og i egnen nord for Skanderborg bruges de to ord faktisk i flæng.

Flere steder i Jylland har man anvendt betegnelser for neghobene, som – igen via betydningskred – synes overtaget fra tider, hvor man på østdansk manér enten blot stakkede kornet eller i hvert fald stillede negene utalte sammen i såkaldte langhobe (jf. note 2). Selve ordet *hob* foreligger således solidt afhjemlet fra det sydvestlige Vendsyssel, hovedparten af Øster Hanherred samt det nordøstligste Djurs, og fra resten af Hanherrederne opgiver flere kilder betegnelsen *bunke*! Videre træffes i et sydvestjysk område ordet *roge* (inden for den optrukne linje på kort 2 a-b og altså i konkurrence med *skok* hhv. *sæt*); det blev ellers også brugt (og i andre jyske egne har det udelukkende været brugt) om bunker af møg og lign. Endelig er den gamle glose på Nordsamsø og Tunø *stueg* – et ord som andre steder i Jylland typisk bruges om boghvededynger eller tørvestakke.¹⁴

Lad mig til slut blandt betegnelserne for neghobe pege på nogle få, som oprindelig må have været navne alene for stedet, hvor neghobene stod. Det drejer sig dels om ordet *kærvested* øst for en linje Århus-Randers og til halvt ud på Djursland (men kun eneherkende i en smal kystbræmme rundt om Kaløvig og ned omkring Helgenæs). Dels ordet *hobested*, som dominerer totalt i Hads herred. Og endelig ordet *klyngested*, der opgives af en lille halv snes kilder fra Fjends

¹² Ordet er i øvrigt blevet udsat for mere drastiske betydningskred. *Kærv* træffes i kilderne også i kollektivbetydning af “kornet, som det står opstillet i raderne” og “årsafgrøden af en ager”.

¹³ Jf. *Landbrugets Ordbog* bd.V (1882) s. 91 og *Salmonsens Konversationsleksikon* bd. XX (1926) s. 484.

¹⁴ Dog er ordet også optegnet (i formen *stuk*) om neghobe i det sydligste Sydslesvig (jf. fx H.F. Feilberg: *Ordbog over Jyske Almuesmål* bd. III s. 623).

herred, Sydsalling og egnen ned mod Holstebro. Alle tre ord blev også samtidig brugt om stedet, som efter negenes hjemkøring skulle rives for afdryset sæd, inden høsten kunne siges at være helt tilendebragt. Netop det forhold, at en særlig arbejdsproces har været knyttet til de tømte kærve- eller hobesteder, kan have gjort ordene herfor mere kendte end ordene for hobene selv – og forklare det ellers ejendommelige betydningsskred.

Stederne har faktisk haft faste navne i alle jyske egne, enten efter hele raden (*radsted*, *avnsted*), eller (sjældnere) efter hobene i raden (fx *skoksted*; eller *kærvested*, som også var navnet på stedet i de egne, hvor neghobene selv som vist ovenfor hed *kærve* el. *kærvesæt*). Men det ville her føre alt for vidt også at komme nærmere ind på denne terminologi.

***

Sammenlign nu kortene 1 og 2, og følg nøje grænsedragningerne. Det ses da, at de indholdsbestemte grænser på kort 1 ikke så sjældent løber tværs gennem de glosebestemte områder på kort 2 a-d, og omvendt. Ord og sag følges ikke så simpelt ad, som man uforberedt skulle have troet.

Mest iøjnefaldende er vel tvedelingen ned langs den jyske højderyg af *sæt*- og *skok*-områderne – i vestjyske dele med fast dusin i neghobene, overfor østjyske dele med skelnen mellem vår- og vintersæd, typisk med negtal som 6 hhv. 10-12. Men også småhobsområdet på Syddjursland (med Samsø) – og omvendt storhobsområderne langs vestkysten, på Rømø og nord for Hadsund – er afgrænset helt uden sammenhæng med tilsvarende ordgrænser.

Jysk Ordbog er naturligvis forpligtet på at indfange sådanne komplicerede spil mellem neghobsstørrelser og -betegnelser, for slet ikke at tale om større betydningsskred som de i forrige afsnit omtalte vedr. tvilling- el. trillingneg ovf. neghob, eller neghobssted ovf. neghoben selv.

Med alt mulig forbehold for den endelige formulering vil Jysk Ordbogs artikel *kærv* formentlig komme til at rumme bl.a. en betydning 1: “= 2 el. 3 neg, som under kornhøsten stilles til vejring sammen, normalt som del af en større neghob; ofte bindes de også sammen med et fælles negbånd inden kornets hjemkørsel [Hanherred, det sydlige Midtøstjylland, Syd- og Sønderjylland; jf. toneg, tvilling og trilling]”. Fremdeles en betydning 2: “= neghob, i hvilken kornet stod til tørring

på ageren; i Nordøstjylland (incl. Salling og den nordligste del af Hardsyssel) samt Syddjursland (incl. Samsø) alm. bestående af 3-4 neg vårsæd hhv. 6 neg vintersæd; i Vendsyssel (med det nordøstligste Himmerland) samt i egnen mellem Århus og Hobro alm. bestående af 4-6 hhv. 10 neg; i egnen nord for Hadsund undertiden med op til 20 neg [kun afhjemlet ovennævnte steder; jf. *kærvesæt, kærvested*]. – Hvortil endelig kommer andre betydninger af *kærv*, som f.eks. de i note 12 nævnte.

Betydning 1 fordrer muligvis yderligere uddybning, idet en sammenstillet kærv ikke alle steder også kærvebindes inden kornets hjemkørsel, ligesom kærvebinding formentlig kan ske, uden at allerede sammenstillede negpar bærer navnet kærv. På dette punkt har jeg endnu ikke noget klart overblik over kilderne, så jeg vil benytte lejligheden til at spørge læserne, hvad de ved om den sag. Send evt. et kort el. brev med oplysninger herom til Jysk Ordbog (med den på hæftets bagside anførte adresse).

***

For at datidens høst – med al dens travlhed og bekymringerne om dens udfald – ikke blot skal fortune sig i en abstrakt diskussion om neghobsstørrelser og neghobsgloser, lad mig så slutte af med et konkret glimt af bonden, der opgør sit høstresultat:

“...det var som Regel Husbonden selv, der ved Maanelyset, naar Arbejderne var gaaet hjem, gik Rade op og Rade ned og talte; for hver Trave trak han så et Straa ud af et Neg ... saa var der ligesaa mange Traver, som han havde Straa i Haanden.” Selv om optællingen vel sjældent foregik helt så romantisk, bekræftes selve tælleteknikken af flere kilder.¹⁵ Denne foreløbige opgørelse blev så siden justeret: *“Kornet ... blev atter ved Tærskningen talt, man vidste derfor altid, hvor mange Skæpper man fik af en Trave – deraf kom Ordet, at det skæppede godt eller gav for lidt i Traven”*.¹⁶

Humøret var naturligvis højt efter en god kornhøst: *“... saa var der Klang i e Lo, saa var der Glæde i e Stemme, havde det givet som det skulle”*.¹⁷ Den samme blanding af stolthed og taknemmelighed har Grundtvig – på et sjællandsk erfaringsgrundlag – smukt indkapslet i 3.

¹⁵ Citatet er hentet i en utrykt kilde fra Hardsyssel (top. 2439). Men se fx også *Fra Randers Amt* (1969) s. 87.

¹⁶ Citat fra utrykt nordøstjysk kilde (top. 1753); det bekræftes af talrige paralleller.

¹⁷ Citat fra utrykt nordøstjysk kilde (top. 1771).

strofe af sin efterårssang *Nu falmer Skoven ...* (1844): *Men i vor Lade, paa vor Lo, der har vi nu Guds Gaver, der Virksomhed og Velstand gro, i Tøndemaal af Traver*.¹⁸

Dog, ikke hvert år gav kornhøsten som ønsket, og misvækst kunne helt op til vor tid betyde knaphed, ja endog sult for dem, der ikke havde nok under plov eller nok på kistebunden – sådan som Peter Riismøller har beskrevet det i sin bog *Sultegrænsen* (1971). Så blev stolthed og taknemmelighed til den lavmælte resignation, vi kender fra almuens mundheld: “*Man må tage det, som Kærven giver det*”, “*En ska vær tefreds mæ et, lissom æ Traw gier*”.¹⁹

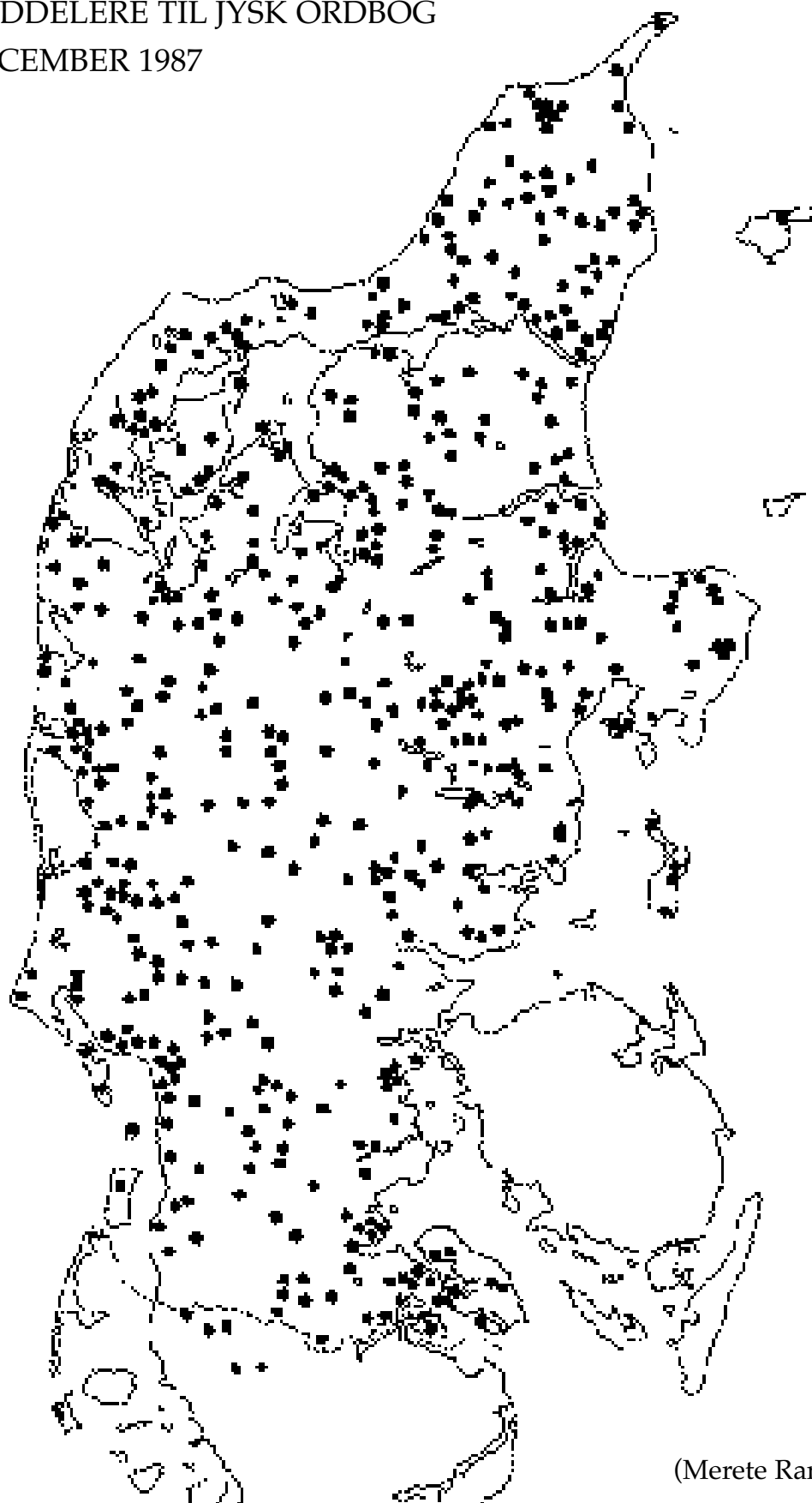
Rader af havre på gården Overhold (ved Ikast). Så vidt vi kan se, er negene her opstillet 4 og 4 i neghobene – og mon ikke vi tør kalde disse for *sæt*?

Foto: Hilda Olsen. Kilde: Ikast Bibliotek og Arkiv.

¹⁸ Den sære kobling af datidens to gængse kornmål, man finder her (*Tøndemaal af Traver*) er vist blot et eksempel på Grundtvigs overkomprimerede udtryksmåde: i lade og lo ligger nu i tøndemål kerner af de neg, som nys stod i travemål på ageren (dér hvor nu kun ses Stubbene de golde, som det hedder i strofen før).

¹⁹ Det første af citaterne stammer fra en utrykt kilde fra Midtøstjylland (top. 2224), og ordet kærve er her brugt i den udvidede betydning “årsafgrøde”, som blev nævnt i note 12. Slutcitateret er hentet i *Hardsyssels Aarbog* (1930) s. 131.

MEDDELERE TIL JYSK ORDBOG
DECEMBER 1987

(Merete Randel)